

marife

dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 2 • kiş / winter 2018

Araştırma
Research

Buhârî'nin Kitâbü'l-Îmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açışı -Bedrüddîn el-Aynî Örneği-

Fatih Mehmet Yılmaz

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Ana Bilim Dalı
fatihmehmetyilmaz@hitit.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-5416-3986>

Geliş Tarihi / Received: 19.06.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 19.09.2018

Öz

İmanla ilgili hususlar erken dönemlerden itibaren itikâdî ve amelî fırkalar arasında ihtilaf konusu olmuştur. İman-amel, büyük günah-iman ilişkisi konusunda ilk defa Hâricilerin görüş belirtmesi ile gündeme gelen "İman" meseleleri, diğer fırka mensuplarının da tartışmaya dâhil olması ile birlikte farklı boyutlar kazanmıştır. Bu bağlamda hadis edebiyatının tasnif döneminden itibaren ilgili eserlerde "İman" bölümlerine yer verilmiş ve konu üzerinde farklı değerlendirmeler yapılagelmiştir. Bu değerlendirmelerden biri de hanefî-mâtürîdî yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın iman mevzuundaki açıklamaları her dönemde dikkatleri çekmiş ve birçok açıdan inceleme konusu olmuştur.

İşte bu makalede bahse konu yaklaşımın önemli temsilcilerinden biri olan Türk asıllı muhaddis Aynî'nin Umdetü'l-Kârî adlı Buhârî şerhi, Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahih'inin "İman" bölümü özelinde ele alınarak irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, Aynî, İman, Ebû Hanîfe, Mâtürîdî, Umdetü'l-Kârî.

Hanafi's Perspective on Bukhari's Kitâbü'l-Îmân -Bedrüddîn el-Aynî's Case-

The issues about faith have been matters of dispute among belief and belief sects from the early period of İslâm. The dimension of the relations between faith and practice, and major sin-faith which came up the first-time with the consideration of Kharijites, was expanded by the contribution of other sects to the debate on them. In this regard, the classification phase to Hadith books consisted in the sections on faith and various assessments on it raised. One of the approaches is the Hanefî-Mâtürîdî School. The considerations of the school on faith have been seen to be remarkable and been evaluated on several counts.

In this paper, Hanefî Al-'Aynî's, who is one of the most important scholars of Hanefî/Mâtürîdî school, Turkish Muhaddith, Umdat al-Qari will be examined with regard to the faith section of Bukhari's al-Câmiu's-Sahih and accordingly Hanefî/Mâtürîdî approach to the subject will be scrutinized.

Keywords: Bukhari, Aynî, Faith, Abu Hanifa, Matürîdî, Umdat al-Qari.

Atıf / Cite as

Yılmaz, Fatih Mehmet. "Buhârî'nin Kitâbü'l-Îmân'ı Üzerine Hanefî Bakış Açışı -Bedrüddîn el-Aynî Örneği-". *Marife* 18/2 (2018): 401-437. <https://doi.org/10.33420/marife.434654>.

Giriş

Hicri I. asırda gündeme gelen büyük günah ve iman kavramları etrafında ortaya çıkan Havâric, Şia, Mürcie ve Haşviyye ile, hicri II. asrın ilk çeyreğinde oluşan Mu'tezile İslâm düşüncesindeki yerlerini almışlardır.¹ Ne var ki Ebû Hanîfe (ö. 150/767) aslında bunların hiçbirine yakın durmamasına rağmen² iman konusundaki açıklamaları, ameli imanı mükemmel kılan bir unsur olarak görüp onun bir cüzü olarak değerlendirmemesi, büyük günahın sahibini dinden çıkarmayıp bu kimselerin âhiretteki durumlarının Allah'a kaldığı yönündeki bazı yaklaşımları sebebiyle mürciî kabul edilmiştir.³ Ebû Hanîfe ise şahsına yöneltilen bu ithama karşılık, kendi yaklaşımının adâlet ve sünnet ehlinin görüşleri olduğunu ifade ederek cevap vermiştir.⁴ Bu bağlamda Ebû Hanîfe hem hârici düşünce ve savundukları iman anlayışı ile hem de günahın imana zarar vermez görüşünü benimseyen Mürcie ile fikrî ve akidevî alanlarda tartışmalar yapmış,⁵ her iki fırkadan da farklı kendine özgü görüşler ortaya koymuştur.⁶ İşte bu düşünce geleneğinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Aynî (ö. 855/1451) de meşhur eseri,⁷ *Umdetü'l-Kârî*'de bu konuya ilişkin özelde Ebû Hanîfe'nin genelde ise Hanefî mezhebinin görüşlerini serdetmiştir. Nitekim onun hadis yorumlarında ve hadislerle ilgili meselelerde Hanefî mezhebinin görüşlerine bağlı kaldığı ve Buhârî de dâhil hanefiler aleyhine delil getirenleri tenkit ettiği bilinen bir husustur.⁸

Aynî, imanın bütün işlerin özü, her şeyin temeli, amellerin kabul şartı, hem dünyada hem de âhirette kurtuluş vesilesi olarak görülmesi sebebiyle Buhârî (ö. 256/870) tarafından *el-Câmiu's-Sahîh*'e "İman" bölümü ile başladığını belirtmiştir.⁹

Aynî, mezkûr bölümü şerh ederken ilmî usule uygun olarak, meseleyle ilgili tartışmalara ve görüşlere yer vermiş ve konuyu belli başlıklar altında ele alıp incelemiştir. Bu çalışmada söz konusu başlıklar; imanın tanımları, tasdik ve mahiyeti, iman-amel ilişkisi, imanın artması-eksilmesi, iman ve İslâm

¹ Bk. Sönmez Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arkapları-İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*, 3. Baskı (Ankara: Otto, 2016), 41.

² Bk. Abdülhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmam Ebû Hanîfe ve Vâsil b. Atâ* (İstanbul: Rağbet Yay., 2012), 55.

³ Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî vd. (Beyrut: Dâiratü'l-Meârif el-Osmâniyye, ty.), 8: 81; Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2015), 23.

⁴ Bk. Ebû Hanîfe, *Risâle Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî Âlimü Ehli'l-Basra*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (yy: 1368), 37-38.

⁵ Bk. Ramazan Altıntaş, "Ebû Hanîfe'nin Kelam Metodu ve 'el-Fıkhü'l-Ekber' Adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar", *İslâmî Araştırmalar- Ebû Hanîfe Özel Sayısı- 15/1-2* (2002): 193.

⁶ Bk. Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi*, 133.

⁷ Talat Sakallı, *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi* (Ankara: Nobel, 2013), 67.

⁸ Bk. Ferhat Gökçe, "Bedrüddîn el-Aynî'nin Eserleri, Aynî ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Uluslararası Bed- ruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, ed. Recep Tuzcu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2016), 125.

⁹ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (yy: Dâru'l-Fikr, ty.), 1: 101.

kavramlarının birbiri yerine kullanılıp kullanılmayacağı, imanın mahlûk olup olmadığı ve meşîet-iman ilişkisi kapsamında incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Görüldüğü gibi, disiplinler arası bir boyutu da bulunan çalışmanın temelini, Aynî'nin Buhârî'deki kitâbü'l-îman bölümünü şerhi bağlamında imana dair değerlendirmeleri oluşturmaktadır.¹⁰ Ayrıca bu çalışmada Aynî'nin kendilerinden çokça faydalandığı Hattâbî (ö. 388/998) ve Kirmânî'nin (ö. 786/1384) Buhârî şerhlerinden de istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Ebû Hanîfe'nin konuya ilişkin bazı eserlerine, İbn Battâl (ö. 449/1057) ve Nevevî (ö. 676/1277) gibi ulemanın konuyla ilgili açıklamalarına Aynî'nin atıfları doğrultusunda metin içerisinde yer verilmiş, güncel bazı çalışmalardan da yararlanılmıştır.

1. İman Tanımları

Sözlükte onay/tasdîk anlamına gelen¹¹ “iman” kelimesinin ıstılâhî olarak nasıl tanımlanacağı hususu ilk defa Mürcie tarafından dile getirilmiş ve uzun süre tartışılmıştır.¹² Bu bağlamda Aynî, ehl-i kiblenin¹³ iman tanımlarına ilişkin olarak 1) İman kalbin fiilidir, 2) İman dilin amelidir/ıkrardır, 3) İman kalp ve dilin birlikte amelidir, 4) İman kalp ile tasdik, dil ile ıkrar ve uzuvlarla ameldir şeklinde dört görüşten bahsetmiş ve bunların açıklamasını yapmıştır.

Araştırmanın bu kısmında mezkûr görüşler ve Aynî'nin bu görüşlere dair açıklamaları ele alınacaktır.

1.1. İman Kalbin Fiilidir

Aynî, bu tanımları benimseyenlerin iki ayrı görüş ortaya koyduklarını belirtmiştir. Birinci görüş, Ebü'l-Hasan el-Eş`ârî (ö. 324/935-36), Ebû İshâk el-İsfereyânî (ö. 414/1027) ve Kâdı Abdülcebbâr (ö. 415/1025) gibi âlimlere aittir. Adı geçen âlimler delil bulsun veya bulunmasın Hz. Peygamber'in getirdiği zarûrî olarak bilinen hususların amele gerek kalmaksızın mücerret olarak tasdik edilmesinin yeterli olacağı kanaatindedirler. Bu anlayış sahiplerine göre Hz. Peygamber'in içtihatlarını kabul etmeyenler tekfir olunmazlar.

¹⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis edebiyatında imanla ilgili bölümler ve Buhârî'nin iman anlayışına dair yazılmış dört adet makale bulunmaktadır. Ancak Buhârî şârihi Aynî'nin *Umdetü'l-Kârf* özelinde Hanefî-Mâtürîdî iman anlayışına dair herhangi bir çalışma söz konusu değildir. Hadis edebiyatında imanla ilgili bölümler ve Buhârî'nin iman anlayışına dair makaleler için bk. İsmail Lütfi Çakan, “Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1993); Emin Âşıkutlu “Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000); Emrullah Yüksel “Buhârî'de İman Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1991); Kâmil Çakan, “Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tatışması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32.

¹¹ Bk. Ebü'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâr Sâdr, ty.), 13: 23.

¹² Bk. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arkapları*, 81

¹³ Ehl-i kible ifadesi, inanç esaslarını değişik şekillerde yorumlayan farklı itikâdî mezheplere bağlı bütün müslümanları kapsayan bir tabirdir. Bk. Metin Yurdagür, “Ehl-i Kible”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 515.

İkincisi görüş ise Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745) aittir. O, imanın sadece kalp ile Allah'ı bilmekten/ma`rifetten ibaret olduğunu belirtip dil ile ikrarı imanın bir rüknü ve şartı kabul etmez. Bu fikri benimseyenlere göre Allah'ı kalbi ile bilen ancak daha sonra dili ile inkâr eden kimse ikrar etmeden ölse de mümindir. Bu yaklaşıma göre kitapları, resulleri ve âhiret gününü bilmek iman tanımına dâhil değildir.¹⁴

1.2. İman Dil İle Amel / İkrardır

Aynî, bu tanıımı benimseyenlerin iki ayrı görüş beyan ettiklerini belirtir. Bunlardan ilki Gaylân b. Müslim ed-Dımeşkî (ö. 120/738) ve Fazl er-Rakkâşî'ye (ö. ?) aittir. Bunlara göre iman dil ile ikrardır ve böylesi bir iman için kalpte bilginin oluşması gerekir. Zira dil ile ikrarın iman sayılabilmesi için ma`rifet şarttır. İkincisi görüş ise Kerrâmiye'ye aittir. Kerrâmiye, münâfıkların zâhiren mümin kalben ise kâfir olduklarını onlara dünyada müminler için uygulanan ahkâmın, âhirette ise kâfirler için geçerli olan hükümlerin uygulanacağını iddia etmiştir.¹⁵

Eş`arî kelimcisi ve Mâlikî fakîhi Ebû Bekr b. Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403/103), bedevilerin "iman ettik" sözlerine karşılık "İslâm olduk/teslim olduk" (el-Hucurât 49/14) demelerini emreden âyetin, Kerrâmiye'nin söz konusu savlarına bir cevap niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Ayrıca Bâkılânî, "...İşte onların kalbine Allah, iman yazmış..." (el-Mücâdele 58/22) âyetinin de bu düşünce sahiplerinin iddialarını geçersiz hale getirdiğini, zira bu ayette Allah'ın, "Onların diline" şeklinde bir ifade kullanmadığını ifade etmiş, kelime-i şehâdeti ikrar etseler dahi münâfıkların kâfir olduklarına dair icmanın da bu hususta onların aleyhindeki en güçlü delil olduğunu belirtmiştir.¹⁶

Ehl-i sünnete mensup muhaddisler, fukâha ve kelimciler ise kesin bir şekilde kalben inanan ve kelime-i şehâdeti ikrar eden müminin ehl-i kıbleden sayılacağı ve cehennemde ebedî kalmayacağı inancına sahiptirler. Buna mukâbil zikredilen şartlarda bir kusurun meydana gelmesi halinde kişinin ehl-i kıbleden sayılmayacağı ve ebedî olarak cehennemde kalacağı konusunda ittifak etmişler ancak kalben inanan bireyin dilinde kelime-i şehâdeti ikrar etmesine engel olan bir özrün bulunması durumunda, ani ölüm vb. hallerde ise bireyin mümin sayılacağı kanaatini paylaşmışlardır. Yine Hanefilerin meşhur görüşünün de dâhil olduğu cumhûra göre, kâfir bir kimse sadece "lâilâhe illallâh" sözünü söylemekle yetinip kelime-i şehâdetin her iki tarafını ikrar etmemesi durumunda müslüman addedilmez. Bazı hanefiler ise bu şekilde davranan bir şahsın müslüman olacağı ancak kelime-i şehâdetin diğer kısmının da kendisine teklîf edileceği, ikrar etmemesi halinde mürted sayılacağı görüşündedirler. Cumhûrun konuya dair delili "*İnsanlarla, Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed de Allah'ın Resûlüdür*

¹⁴ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 102.

¹⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103.

¹⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 191.

deyinceye kadar mücadele etmekle emrolundum"¹⁷ hadisidir. Söz konusu rivâyette şehâdeteynin ikinci kısmının ikrarına dair tenbihat da söz konusudur. Kâdı Hüseyin el-Mervezî eş-Şâfî (ö. 417/1026) ise mezkûr rivâyet bağlamında bir kimsenin ölümden kurtulabilmesi için kelime-i şehâdeti sadece ikrar etmesinin yeterli olmadığını ayrıca İslâm ahkâmını da kabul etmesi gerektiğini söylemiştir. Aynî, Mervezî'nin bu yaklaşımını tasvip etmemiş, aksine yadırganacak bir durum olarak nitelemiştir.¹⁸

İkrarın nasıl yapılacağına ilişkin olarak Aynî, Nevevî'den naklen Kâdı Ebü't-Tayyib'in (ö. 450/1058) kelime-i şehâdetin ikrarında tertibe riâyet edilmesi şartını ileri sürdüğünü nakletmiş, bu konuda ona muhalefet eden ve destekleyen bir kimseyi de görmediğini ifade etmiştir.¹⁹ Eş`arî kalamcısı ve Şâfî fakîhi Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Halîmî (ö. 403/1012) ise *el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân* adlı eserinde -mürâdif olmadıkları için bazılarında tartışma olsa da- "lâ ilâhe illallâh" kelimesi yerine "lâ ilâhe gayrullâh", "lâ ilâhe sivallâh", "lâ ilâhe mâadallah", "lâ ilâhe illerrahmân", "lâ ilâhe illelbârî", "lâ rahmâne illallâh", "lâ bârie illallâh", "lâ mâlike illallâh", "lâ râzika illallâh", "lâ ilâhe illelazîz", "lâ ilâhe illelazîm", "lâ ilâhe illelhakîm", "lâ ilâhe illelkerîm" ifadelerinin kullanılmasının ve "Muhammed" sözcüğü yerine de "Ahmed Ebü'l-Kâsım Resûlullah" cümlesinin söylenmesinin yeterli olacağını belirtmiştir.²⁰

1.3. İman Kalp ve Dilin Birlikte Amelidir

Aynî, imanla ilgili bu tanımı benimseyenlerin de kendi içlerinde farklı görüşlere sahip olduklarını belirtmiştir. Bunları üç ayrı görüş halinde özetlemek mümkündür.

Ebû Hanîfe, fakihlerin çoğu ve bir kısım kalamcıların savunduğu birinci görüşe göre iman, "dil ile ikrar kalp ile ma`rifettir".²¹ Bu bağlamda Ebû Hanîfe sırf ikrarı iman olarak kabul etmemiştir. Çünkü aksi takdirde münâfikların mümin olmaları gerekirdi.²²

Ebû Hanîfe'nin iman tanımında yer alan "ma`rifet" terimi ile alakalı farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan ilki, ma`rifetin gerek taklîdî gerekse

¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîra el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu'l-Müsne'di's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâhi ve Sünenihi ve Eyyâmihî*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir (yy: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), "İman", 17, "Salât", 28, "Zekât", 1, "Cihâd", 102, "İstîtâbetü'l-Mürteddîn", 3, "İ'tisâm", 2; Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arâbî, ty.), "İman", 32, 33, 35, 36; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş`as el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Avvâme, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2004/1425), "Zekât", 1; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, 2. Baskı (Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1397/1977), "İman", 1, "Tefsîrü'l-Kur'an", 78.

¹⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

¹⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

²⁰ Bk. Ebû Abdullah el-Hüseyin b. el-Hasan el-Halîmî, *el-Minhâc fî Şuabi'l-Îmân*, thk. Halîmî Muhammed (b.y.: Dâru'l-Fikr: 1399/1979), 1: 138; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 111.

²¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103.

²² Ekmelüddîn el-Bâbertî el-Hanefî, *Şerhu Vasıyyeti'l-İmam Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed el-Âyidî-Hamza el-Bekrî (yy: Dâru'l-Feth 2009), 59.

delilden kaynaklanan bir bilgi mahiyetinde olsun kesin inancı içermesidir. Aynî, ulemanın çoğunluğu tarafından benimsenen ve doğru olan görüşün bu olduğunu söylemiştir. Buna göre mukallidin imanı da sahihtir. Tanımda geçen ma`rifet kavramı ile ilgili ikinci değerlendirme ise ma`rifetin taklit yoluyla kazanılan değil, delile dayalı bir bilgi olmasıdır. Çok az sayıda âlim bu görüştedir ve onlara göre mukallidin imanı geçerli değildir.

Ebû Hanîfe'nin iman tanımında yer alan "ikrar" kavramı ile ilgili de, ahkâmın icrası bakımından imanın rüknü veya şartı olup olmadığına dair farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda Neseî (ö. 710/1310), Ebû Hanîfe'den nakledilen iki rivâyetten en sahihine ve Eş`arî ile Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre dil ile ıkrarın imanın şartı olduğunu, Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiklerini tasdik eden kimsenin bunları ıkrar etmese de mümin kabul edileceğini söylemiştir. Pezdevî de (ö. 482/1089), fakihlerin ıkrarı zâid bir rükün saydıklarını, onu ahkâmın icrası için şart koşanların ise kelamcılar olduğunu ifade etmiştir.²³ Burada Aynî, kişinin Allah'a dair ma`rifeti ile dini arasındaki doğru orantıdan bahsederek tartışmaya dâhil olmuş ve Hz. Peygamber'in de kendisini "*Allah'ı en iyi bilen*"²⁴ diye tanıttığını belirtmiştir. Bu nedenle Resûl-i Ekrem'in dini diğer insanlara göre daha güçlüdür.²⁵

Buhârî, "...fakat Allah, sizi kalplerinizin eylemlerinden sorumlu tutar..." (el-Bakara 2/225) âyetine istinaden ma`rifetin kalbin fiili olduğunu söylemiş, Aynî de söz konusu âyetin iman ıkrardır diyen Kerrâmiye'ye cevap niteliğini taşıdığını, imanın sırf ıkrarla tamamlanamayacağını, onun itikâd zeminine oturması gerektiğini, itikâdın da kalbî bir fiil olduğunu belirtmiştir.²⁶

İmanı kalp ve dilin birlikte ameli olarak tanımlayanların ikinci görüşüne göre iman "*dil ve kalp ile tasdik*tir". Bu görüşü Bısr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) ve Eş`arî savunmaktadır.

c. Bahsedilen tanımla ilgili diğer bir düşünceye göre ise iman, "*dil ile ıkrar kalp ile ihlastır*".²⁷

1.4. İman, Kalp İle Tasdik Dil İle İkrar ve Uzuvarla Ameldir

Hadisçiler, İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/819), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Evzâî (ö. 157/774), Mu`tezile, Havâric ve Zeydiyye tarafından kabul edilen iman tanımı budur. Ancak söz konusu iman tanımına rağmen bu grupta yer alanların her biri kendi anlayışlarına bağlı olarak bu iman tanımının kapsamında farklı mütalaalarda bulunmuştur. Hadisçilerin konuya dair üç ayrı görüşleri söz konusudur.

Birinci görüşe göre ma`rifet, kâmil imandır ve asıldır. Bu aşamadan sonra her ibâdet tek başına iman, her ma`siyet de tek başına küfür olarak kabul edilir. Bu

²³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103.

²⁴ Buhârî, "İmân", 13.

²⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 164.

²⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 164.

²⁷ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103.

fikri benimseyenler kalbin inkârını küfür olarak tanımlamışlar, ibâdetlerin aslının iman, günahların aslının ise küfür olduğunu söylemişlerdir. Bu bağlamda asıl olmadan fer`olamayacağı için, ma`rifet ve ikrar olmadan ibâdetlerin iman, inkâr olmadan da günahların küfür olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Küllâb²⁸ (ö. 240/854?) bu görüştedir.

İkinci görüşe göre, farz ve nâfilelerin tamamı imandır. Dolayısıyla bunlardan herhangi birini yapmayanın imanı noksanlaşır.

Üçüncü görüşe göre ise iman, nâfileler için değil farzlar için kullanılan bir kavramdır.²⁹

Mu`tezile de yukarıda zikredilen iman tanımı çerçevesinde kendi içinde üç farklı düşünceye sahip olmuştur. Birinci görüşe göre iman, gerek vâcib gerekse mendub kabilinden olsun kavli, fiilî ve itikâdî taatlerin tamamını yapmaktır. Mu`tezile'nin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Basra mu`tezilesinin kurucusu Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50?) ve yine bu ekolün ünlü kelamcısı ve Şafiî fakîhi Kâdı Abdülcebbâr aynı görüştedir. İkinci görüşe göre iman sadece farz kabilinden olan taatlerin yapılmasıdır. Basra mu`tezilesi'nin ileri gelenlerinden Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim (ö. 321/933) bu görüşü savunmuştur. Üçüncü görüşe göre ise iman, neticede cezayı gerektirecek her türlü şeyden uzak durmaktır. Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 231/845) bu görüştedir.

Yukarıda ifade edilen iman tanımını benimseyen Hâricîler ise imanı Allah'ı tanımak, naklî ve aklî delilleri bilmek, emrettiği ve küçük-büyük yasakladığı her şeyde Allah'a itaati içine alan bir kavram olarak tanımlamışlardır.³⁰

Aynî, imanla ilgili yukarıda aktarılan tanımları ve konuya dair değerlendirmeleri ortaya koyduktan sonra iman meselesinde Hanefîlerce de aslî unsur kabul edilen tasdik ile tasdik mahiyetine ilişkin açıklama ve tartışmalara yer vererek konuyu rivâyetler temelinde incelemiştir. Bu sebeple araştırmanın bu aşamasında tasdik ve tasdik mahiyetinin Aynî tarafından nasıl irdelendiği sorusuna cevap aranacaktır.

2. Tasdik ve Mahiyeti

Dilin ikrar, inkâr ve sükût olmak üzere üç halinin olduğunu belirten Aynî, kalbin dört halinden bahsetmiş ve bunları şu şekilde açıklamıştır:

- 1) Delile dayalı mutlak inanç: ilim,
- 2) Bir delile dayanmayan mutlak inanç: mukallidin imanı,

²⁸ İbn Küllâb, sünnî kelâm hareketinin doğuşuna zemin hazırlayan bir âlimdir. Halku'l-Kur'ân tartışmalarının yapıldığı dönemde yaşamış ve Mu`tezile alimlerine karşı Kur'ân'ın kadîm olduğunu ilk defa söyleyen kimse olmuştur. Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982/1402), 11: 174-176; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllâb", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 156.

²⁹ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103.

³⁰ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103.

3) Amele mutâbık olmayan inanç: cehâlet,

4) Söz konusu durumlardan herhangi birisinin olmaması.³¹

Aynî, kalp ve dil ahvaline dair bu değerlendirmelerinden hareketle şu sonuçlara ulaşmıştır:

Bilgi/ma`rifet kalpte bulunur, dil de kalpte olanı ihtiyârî bir şekilde ikrar ederse bu durumda kişi gerçek mümindir. Bunun yanında kalpte bilgi bulunur, dil bu bilgiyi zorla inkâr ederse o kişi yine mümin kabul edilir.

Kalben bilginin olduğu ancak dil ile ikrârın bulunmadığı durumda herhangi bir zorlamadan dolayı sükût eden kimse mümindir. Buna, Allah'ın varlığı ve birliği bilgisine deliller ile vâkıf olan ancak araştırmasını tamamlayamadan aniden ölen kimse de dâhildir. İhtiyârî bir şekilde sükût eden kimse ise, Allah'ı delilleriyle bilip ikrar etmeyen birisi olarak değerlendirilir. Aynî, böylesi bir kişi hakkında Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) mümin hükmünü verdiğini söylemiştir.³² Öte yandan mukallit kişi imanını ihtiyârî bir şekilde ikrar ederse bu iman geçerlidir. Fakat böyle bir kimse imanını zorla ikrar ederse hakkında münâfık hükmü verilir. Mukallit, sükût edip ikrarda bulunmazsa sükût eden kişi için yukarıda açıklanan iki durumdan birisi geçerli olur. Kalben inkârın olduğu durumda ise, inkâr eden zorla ikrarda bulunursa münâfık olur. Kalben inkâr eden, bu inkârını ihtiyârî bir şekilde ikrar ederse bu durum, küfr-i inkârî ve küfr-i cühûd kabul edilir. Kalben bilgi sahibi olmayıp ikrarda bulunmayan ve araştırma süresini aşan bir kimse hakkında ise münâfık hükmü verilmez.³³

Aynî, yukarıda yapmış olduğu açıklamalar sonrasında Buhârî'nin ikrar, amel ve tasdîk üçlüsünden oluşan iman kavramını, "*Söz ve fiildir, artar ve eksilir*" şeklinde tanımladığını, ancak tanımda aslî unsur konumundaki tasdîke yer vermediğini söylemiştir. Tasdîki imanın olmazsa olmaz bir unsuru gören Aynî, Buhârî'nin iman tanımında söz ve fiile yer vermiş olmasını, her iki unsurun da iman tanımında yer alıp almamasına ilişkin tartışmalarda tercihini ortaya koyması şeklinde açıklamıştır.³⁴

Buhârî, tanımda yer vermediği tasdîki, şüphe ve tereddüde yer bırakmayacak şekilde kesin inanç/el-hükmü'z-zihnî olarak tanımlamıştır.³⁵ Hâlbuki el-hükmü'z-zihnî ilim/bilgi değildir. Zira bir şey hakkında bilgisi olmayan kimse de bu şeye dair zihnî bir hükme varabilir. Bu bağlamda Sadrüşşerîa el-Buhârî el-Hanefî³⁶ (ö. 747/1346) de tasdîk kelimesinin "zihnî hüküm" anlamında kullanımına karşı çıkmış bunu iman için yeterli görmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber'e inanmayanlar hakkında, "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Resûlullah'ı) kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar..." (el-En`am 6/20)

³¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 217.

³² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 217.

³³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 217-218.

³⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 111.

³⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

³⁶ Bk. Ömer Aydın, "Türk Kelâm Bilgini Sadru's-Şerîa es-Sânî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [AÜTAED]*, 3 (1995), 185.

beyânında da belirtildiği üzere, inanmayanlar Resûl-i Ekrem'in risâletini zihnen bilmekteydiler. Yine Firavun da Mûsa (a.s.)'in peygamberliği hakkında bilgi sahibi idi. Nitekim Mûsa'nın Firavun'a, "Pekâlâ biliyorsun ki, bunları birer ibret olmak üzere ancak göklerin ve yerin Rabbi indirdi" (el-İsrâ 17/102) hitâbından da bu anlaşılmaktadır. Ancak hem Hz. Peygamber'in risâletine inanmayanlar hem de Firavun, peygamberlerin risâletleri konusunda bilgi sahibi olmalarına rağmen onlara inanmamışlardı. Dolayısıyla iman için bilgi sahibi olmak yeterli olmuş olsaydı, bahsi geçen kimselerin mümin olmaları gerekirdi.³⁷

Aynî, Ebû Hanîfe ve Eş'arî'den rivâyet olunan iki görüşten sahih olanına göre, kalp ile tasdik eden kimsenin Allah ile kendi arasında mümin kabul edileceğini belirtmiştir. Dil ile ikrar ise, İslâm ahkâmının icrası için gerekli bir unsurdur. Hatta tasdikten maksat da, tasdikin ihtiyârî olarak haber verene nispet edilmesi biçimindeki lügavî manasıdır. Bu bağlamda bir nebî, peygamberlik iddiasında bulunup mucize gösterse ve onun doğruluğu da bu nebîye nispet etmeden ihtiyârî olarak bir başka kimsenin kalbinde hâsıl olsa, bu durumda lügavî olarak "onu tasdik etti" ifadesi kullanılmaz. Çünkü tasdik, sadece haber verileni değil haber veren kişiyi de içine alacak şekilde oluşmalıdır ki, buna kelâm-ı nefsi/³⁸kalbî tasdik denilir. Dolayısıyla kâfirler, peygamberlerin risâletleri hakkında bilgi sahibi olmalarına rağmen onları kalben tasdik etmedikleri için mümin olamamışlardır. Yine risâleti inkâr etmediği halde inandığını ikrar etmeyen kişi de tasdikî gerçekleştirmemiştir.³⁹ Çünkü ikrar, biraz önce de ifade edildiği üzere ahkâmın icrası için söz konusu bir unsurdur. Buna rağmen bir kimse kalben tasdik etse ancak ikrar etmeden aniden ölüverse, söz konusu kişi ittifakla mümin kabul edilir.⁴⁰

Tasdik, ya kişinin ihtiyârî bir fiili ya da bir delilden kaynaklanan bilgi/tahkîkî iman şeklinde tezahür edebilir. Bu ikili taksimden hareketle Aynî tasdik konusunda şunları söylemektedir:

İman, tasdiktir. Bu düşüncede olanlar görüşlerini üç ayrı delil ile ispat etmeye çalışmışlardır:

a. Kur'ân-ı Kerim'de "İman edin!" (el-Hadîd 57/7; en-Nisa 4/136) ayetinde geçen "iman" kelimesi arap dilinde tasdik anlamında kullanılmaktadır. Zira mezkûr sözcük, tasdikten başka bir anlamda kullanılmış olsaydı bu mana tevâtüren bize ulaşır ve meşhur olurdu.

b. "...İşte Allah, imanı bunların kalbine yazmış..." (el-Mücâdele 58/22), "Ey Resûl! Kalpleri iman etmediği halde ağızlarıyla inandık diyen kimselerden..." (el-Mâide 5/41) âyetleri ile Cüheyne kabilesine mensup Mirdâs b. Nehîk⁴¹ (ö. ?) "lâilâhe illallâh" demesine rağmen bu cümleyi inanarak değil ölüm korkusu ile

³⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

³⁸ Bk. Temel Yeşilyurt - Osman Oral, "İman'da İkrâr Kavramı", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10/1 (2012): 33.

³⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

⁴⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104-105.

⁴¹ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 18: 184.

söylediğini düşünerek öldüren Üsâme b. Zeyd'e (ö. 54/674) Hz. Peygamber'in, "*Kalbini mi yarıp baktın*"⁴² demesi, imanın mahallinin kalp olduğuna delâlet etmektedir.

c. Küfür, imanın zıddı olup iman da küfrün mukâbilinde kullanılan bir kavramdır. Nitekim "...Kim Tâgutü reddedip Allah'a inanırsa..." (el-Bakara 2/256) ayetindeki küfür kelimesi kalp ile yalanlamak ve inkâr anlamında kullanılmıştır. Ayrıca yalan ve inkârın zıddı olan tasdîk de kalp ile yapılır. Bu bağlamda iki fiilin birbirlerine zıt olabilmesi mahallin değişmemesine bağlıdır. Dolayısıyla iman, kalbin fiili olup tasdîkten ibarettir ve tezkibin zıddıdır.⁴³

Bütün bu anlatılanlara rağmen kalbî tasdîk olmadan dil ile tezkîb veya dil ile tasdîk de söz konusu olabilir. Nitekim bir münâfık, kalben tasdîk etmeksizin dil ile tasdîkte bulunabileceği gibi, ölümle tehdit edilen ikrah altındaki kişi de kalbinde iman olduğu halde dil ile küfür kelimesini söyleyebilir. Zira "Kim iman ettikten sonra kalbi iman ile dolu olduğu halde inkâra zorlanırsa..." (en-Nahl 16/106) hükmü gereğince, kalben tasdîkin bulunması durumunda mükrehin dil ile tezkîb etmesine müsaade edilmiştir.⁴⁴

İman, Allah'ın âhirette görüleceği veya görülmeyeceğine inanmak gibi meselelerde olduğu gibi, ictihâd yoluyla da hâsıl olabilir. Bu şekilde bir imana sahip olmak zorunlu değildir. Yukarıdaki ifade, dil ile ikrarın iman tanımına dâhil olmadığını göstermektedir. Zira ikrarın varlığı veya yokluğu, imanın var veya yokluğunu gerektirmez. Çünkü ikrar, dünyevî ahkâmın icrası için şart koşulmuştur. Ahkâmda aslolan ise, zâhirî durumlar üzerine bina edilmesidir. Bu bağlamda kalbî tasdîk gerçekleşsin ya da gerçekleşmesin, kelime-i şehâdeti söyleyen kimsenin iman ehli olduğuna hükmedildiği gibi yine kalbî tasdîk bulunsun veya bulunmasın kelime-i şehâdeti söylemeyen kişinin de küfrüne hükmedilir. Dolayısıyla ikrarı imanın bir rüknü sayan kimse, onu sırf ikrar olması sebebiyle değil tasdîke delâlet etmesi nedeniyle rükün kabul etmiştir. Nitekim Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre, kâfir diye bilinen bir kimsenin cemaatle kılınan namaza iştirak etmesi durumunda kişinin müslüman olduğuna hükmedilir ve müminlere tatbîk edilen ahkâm o kişiye de uygulanır. Zira Hz. Peygamber'in, "*Her kim bizim kıldığımız namazı kılar ve kiblemize yönelirse o kimse bizdendir*"⁴⁵ sözü gereğince cemaatle kılınan namaz, sadece Muhammed ümmetine mahsûs olup, bu durum imanın varlığına delil kabul edilmiştir. Münferiden kılınan namazlar ve diğer ibâdetler ise sadece Muhammed (s.a.v.) ümmetine özgün olmadığı gerekçesiyle bu kapsamın dışında tutulmuştur.⁴⁶ Netice itibarıyla kelime-i şehâdeti dillendiren kimseler öldürülmeyeceği gibi, bidat ehlinden olan ehl-i şehâdet kimse de tekfîr olunmaz.⁴⁷ Nitekim Ebû Hanîfe helâl

⁴² Buhârî, "Meğâzî", 45; Müslim, "İmân", 158; Ebû Dâvûd, Cihâd", 95.

⁴³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 105.

⁴⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 105.

⁴⁵ Bk. Buhârî, "Salât", 28, "Edâhî", 12; Nesâî, "İmân", 9.

⁴⁶ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 105-106.

⁴⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 182.

saymaması koşuluyla büyük günah işleyen müslümanın tekfir edilmeyeceği görüşünü dile getirmiştir.⁴⁸

Mukallidin imanı sahihtir. Bir delilden hareketle oluşan tahkîkî tasdîke/imana gerek yoktur. Zira Hz. Peygamber, Allah'ın zâtı hakkında bilgi sahibi olmayan kimsenin mümin olduğuna hükmetmiştir. Nitekim imanın gerçekleşmesi için tasdîk şart kabul edilmiş olsaydı, Hz. Peygamber böyle bir kimse hakkında iman hükmünü vermezdi.⁴⁹ Dolayısıyla mümin olabilmek için bir delile dayanan tahkîkî imana gerek yoktur. Ancak, ehl-i sünnet âlimleri bir kimsenin tevhd, nübüvvet, namaz, zekât, oruç, hac gibi dinin rükünlerine taklîdî olarak inandığı halde bu meselelerde şüphesi bulunan kimsenin kâfir olacağına dair açıklamada bulunmuşlardır. Söz konusu esaslara taklîdî bir şekilde inanıp herhangi bir tereddüdü bulunmayan kimse hakkında ise aşağıdaki görüşler serdedilmiştir:

a. Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Ahmet b. Hanbel, Evzâî, Sevrî (ö. 161/780), Zâhirîler, Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/814) ve kelmacıların çoğunluğuna göre mukallit kimse mümin olmasına rağmen dînî esasları bilmeye vesîle teşkil eden nazar ve istidlâlî terketmesi sebebiyle günahkâr olup âhiretteki durumu Allah'ın meşîeti/iradesi dâhilindedir. Böylesi bir kimseyi Allah dilerse affeder ve cennete girdirir; dilerse de günahı ölçüsünde ona azap eder ve neticede yine cennete sokar.⁵⁰

b. Mu'tezile'nin çoğunluğu taklîdî bir şekilde inanan kimseyi ne mümin ne de kâfir olarak kabul ederken, Ebû Hâşim el-Cübbâî söz konusu kişinin kâfir olacağını ifade etmiştir. Mu'tezile, inanılması gereken tevhd esaslarını hasımlarıyla mücadele edecek kadar ve vârid olan şüphelerin tamamını çözecek şekilde aklî delilleri bilen kimsenin mümin olacağını belirtmişlerdir.⁵¹

c. Eş'arî ve bir grup kelmacı ise, usûlü'd-dîn ile alakalı meseleleri aklî delillerle bilmedikçe kişinin mümin ismine müstehâk olamayacağını söylemişlerdir. Ancak Eş'arî'ye göre kişinin bu delili düzgünce ifade etsin veya etmesin kalbiyle bilmesi yeterli olup ikrar şart değildir.⁵²

Bütün bu açıklamalardan sonra Aynî, taklit kavramını delilini bilmeden bir başkasının sözüne kesin olacak şekilde inanmak şeklinde tanımlamış ve kendince doğru olan görüşü şu şekilde izah etmiştir: *"Mukallit, iman etmekle emrolunmuş olup iman kalbî bir tasdîktir ve mukallid delili bilmesede bunun gereğini yerine getirdiği için mümindir. Ayrıca Hz. Peygamber, Allah'tan getirmiş olduğu şeylerin*

⁴⁸ Bk. Ebû Hanîfe Numân b. Sâbit el-Kûfî, *el-Fıkhu'l-Ekber* (y.y.: Matbaatü Meclisi Dâiratü'l-Meârif, 1342), 9.

⁴⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 106.

⁵⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 106.

⁵¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 106-107.

⁵² Mu'tezile, kelmacıardan bir grup ve Eş'arî yukardaki gibi beyanda bulunsalar da böyle bir kimsenin mutlak manada mümin olamayacağını ancak küfrün zıddı olan tasdîkin varlığı sebebiyle de kâfir olarak isimlendirilemeyeceğini belirtmişlerdir. Zira Mu'tezile, tevhd esaslarının ispatının sem'î/vahyî deliller ile değil aklî delillerle olması gerektiğini, vahye dayalı delilin ise ancak Allah'ın varlığı ve nübüvvetin ispatı meseleleri ile alakalı olduğunu belirtmiştir. Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 107.

*tamamını tasdîk eden kimseyi de mümin kabul etmiştir.*⁵³ Nitekim Aynî, Hz. Peygamber'in müslüman oluncaya dek insanlarla mücadele etmekle emrolunduğu⁵⁴ şeklindeki ifadesi ile Dımâm b. Sa`lebe'nin (ö. ?) Resûl-i Ekrem'in huzurundan söz konusu ibâdetleri yapacağına dair yemin edip ayrıldığına dair rivâyetin⁵⁵ müslüman olmak için tasdîkin yeterli olduğuna delâlet ettiğini belirtmiştir.⁵⁶ Ayrıca Resûl-i Ekrem, insanlara îtikâdî meselelerle ilgili hususlarda hasımlarıyla tartışacak, dini savunacak ve vârid olan şüpheleri çözecek miktarda aklî delilleri ve münazara usullerini öğretmekle de meşgul olmamıştır. Yine Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634), ridde ehlinde olup tekrar iman edenlere aklî metodlardan hareketle deliller öğretmemiş, Hz. Ömer de (ö. 23/644) Irak arazisini fethettiğinde meseleleri kavramakta zorluk çeken Zut ve Enbât kabilelerinin iman etmeleri hususunda aynı yolu takip etmiştir. Dolayısıyla imanın muteber olması için aklî istidlâlî şart koşanlar, Hz. Peygamber, ashâb ve diğer ulemanın uygulamalarına muhalif davrandıkları gibi konuya dair ileri sürdükleri delilleri de isabetli değildir.⁵⁷

3. İman-Amel İlişkisi

Hâricilerin amelleri terk edenleri tekfir etmeleri neticesinde amelin niteliği ve iman karşısındaki konumu, imanın oluşumundaki rolü, imanın özüne dâhil edilip edilmemesi, iman-amel arasındaki semantik ilişki, önceliğin hangisine ait olduğu hususu İslâm düşüncesinde konuyla ilgili tartışmaların esasını oluşturmaktadır.⁵⁸ Nitekim amel-iman münasebeti konusundaki münakaşalar, Hâriciler ve Mürcie arasında hicri I. asrın ikinci yarısından itibaren hararetli bir şekilde başlamış, bu alana daha sonra Mu`tezile de dâhil olmuştur.⁵⁹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi -kendi aralarında farklı görüşler bulunsa da-Hâriciler, Mu`tezile, Selef ve ehl-i eser/hadisçiler, imanı kalp ile tasdîk, dil ile ikrar ve azalarla amel olarak tanımlamışlardır. Buna göre Mu`tezile, kavlf ve fiilî tâatlerden birini terkedene kimsenin imandan çıkacağı ancak küfre girmeyeceği düşüncesindedir. Hâriciler böylesi bir kişinin küfre gireceğini söylemişlerdir. Zira onlara göre tâatlerden herhangi birini terk etmek küfürdür. Selef ise bu durumda olan kişinin imandan çıkmayacağı kanaatindedir.⁶⁰ Nitekim *"İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık/zulüm buluşturmayanlar var ya işte güvende ve hidâyette olanlar onlardır"* hükmü nâzil olduğunda, sahâbe Hz. Peygamber'e gelerek,

⁵³ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 107.

⁵⁴ Buhârî, "İmân", 17, "Salât", 28, "Zekât", 1, "Cihâd", 102, "İstibâbetü'l-Mürteddîn", 3, "İtisâm", 2, 28; Müslim, "İmân", 32, 33, 35, 36; İbn Mâce, "Mukaddime", 9, "Fiten", 1; Ebû Dâvûd, "Zekât", 1, "Cihâd", 95; Tirmizî, "İmân", 1, 2, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 78; Nesâî, "Zekât", 2, "Cihâd", 1, "Tahrîmü'd-dem", 1, "İmân", 15, 33.

⁵⁵ Bk. Buhârî, "İmân", 34, "Savm", 1, "Şehâdât", 26, "Hıyel", 3; Müslim, "İmân", 8; Ebû Dâvûd, "Salât", 1; Nesâî, "Salât", 4, "Sıyâm", 1, "İmân", 23.

⁵⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 182.

⁵⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 107.

⁵⁸ Bk. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arkaplanı*, 95.

⁵⁹ Bk. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arkaplanı*, 96.

⁶⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 103-104.

"Hangimiz nefesine zulmetmemiştir ki?" şeklinde (endişeyle karışık) bir sual yöneltmişler, Hz. Peygamber de onların amellerinin boşa çıkacaklarına dair endişelerini âyette geçen "zulüm" kelimesinden kastın "şirk" olduğunu açıklayarak gidermiştir.⁶¹ Ayrıca yukarıdaki hükümde taât iman kapsamında değerlendirilmiş olsaydı, zulmün de bahse konu fiili yapan kişiyi imandan çıkarmış olması gerekirdi. Zira bir şeyin zıddı o şeyi ortadan kaldırır. Aksi halde zıtların birlikteliği söz konusu olur ve haksızlıktan uzak durmanın iman üzerine atf yapılarak tekrar edilmesinin de bir anlamı kalmazdı.

Aynî, amelin iman anlamında kullanılmayacağına dair pek çok delil sunmuş ve bu konuda değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun bu konuda sunduğu delilleri ve değerlendirmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) "İman edip iyi davranışlarda bulunanlar için makam olarak Firdevs cennetleri vardır" (el-Kehf 18/107), "Onlar, gaybe inanırlar, namaz kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar" (el-Bakara 2/3) ve "Allah'ın mescitlerini sadece, Allah'a ve âhîret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan ve zekât verenler... imar ederler..." (et-Tevbe 9/18) âyetlerinde sâlih amel iman üzerine atfedilmiş, amel iman kapsamına dâhil edilmemiştir. Bu bağlamda amel imanın bizatihi kendisi olmuş olsaydı atfın iman üzerine tekrarı gereksiz olurdu.

2) "Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle savaşarlarsa..." (el-Hucurât 49/9) âyetinde imanın sâlih olmayan amelle yanyana gelmesi, amelin imanın bir cüzü olmadığına delâlet etmektedir. Zira bir şeyin kendi cüzünün zıddıyla beraber bulunması caiz değildir.

3) "...Eğer sizler gerçek müminler iseniz, Allah'tan korkun, aranızı düzeltin, Allah ve Resûlüne itaat edin" (el-Enfâl 8/1) ve "Her kim, mümin olarak iyi işler yaparsa" (Taha 20/112) âyetlerinde görüldüğü üzere, Allah, imanı amelin sıhhati için şart koşmuştur. Dolayısıyla bir şeyin şartı o şeyin özünden ayrı olarak telakkî edilir.

4) Allah, oruç,⁶² zekât⁶³ ve abdest⁶⁴ ile ilgili hükümlerde de kullarına, "Ey İman edenler...!" diye seslenmiş sonrasında onları bu amellerle sorumlu tutmuştur. Bu durum amelin iman kavramından ayrı olduğunu göstermektedir. "Ey iman edenler! Samimi bir tevbe ile Allah'a dönün..." (et-Tahrîm 66/8) ve "...Ey müminler! Hep birden Allah'a tevbe ediniz..." (en-Nur 24/31) âyetleri ise, iman-ma'siyet birlikteliğinin olabileceğine işaret etmektedir. Zira tevbe, ancak bir günah sebebiyle olur ve bir şey de cüzünün zıddı ile bir arada bulunmaz.⁶⁵

⁶¹ Buhârî, "Îmân", 23; "Enbiyâ", 8, 41, "Tefsîr" (6), 2, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 9; Müslim, "Îmân", 197; Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kurân", 7.

⁶² el-Bakara, 2/183.

⁶³ el-Hacc, 22/78.

⁶⁴ el-Maide, 5/6.

⁶⁵ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 106.

5) Söz konusu tartışma bağlamında Aynî, “İslâm beş şey üzerine kurulmuştur...”⁶⁶ hadisinin zâhirine göre bu rivâyette yer alan hususlardan birini terk eden kişinin müslüman olmayacağını anlaşıldığını, ancak böyle bir kişinin tekfir edilemeyeceği üzerine icmânın bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla sözü edilen rivâyette geçen ameller, Nevevî'nin ifadesiyle şeâiru'l-İslâm/dinin dışı akseden simgeleri kabilindedir ve kişinin müslümanlığını mükemmelleştirir.⁶⁸ Kirmânî de mezkûr hadisin kişinin tam ve mükemmel bir imana sahip olması bağlamında zikredildiğini, kelime-i şehâdetle birlikte bahsi geçen amellerin de bu amaca binaen beyan edildiğini ve söz konusu ibâdetlerin İslâm'ın bizatihi kendisi olmadıklarını söylemiştir.⁶⁹ Bu bağlamda Aynî, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in namazı terkeden kimsenin öldürüleceğine dair verdikleri hükmün -her ne kadar Ahmed b. Hanbel ve bazı Mâlikîlerden bahse konu cezanın küfür sebebiyle öngörüldüğüne dair bir rivâyet nakledilse de- kişinin küfür sebebiyle değil namaz ibâdetini terk etmesi nedeniyle verilen cezâî bir müeyyide niteliği taşıdığını söylemiştir. Nitekim “Kim bir namazı kasten terk ederse kâfir olur”⁷⁰ şeklindeki rivâyet de böylesi bir terke engel olmaya, tehdîde, nimete karşı nankörlüğe ve namaz kılmamayı helâl kabul etmeye hamledilmiştir.⁷¹ Buna rağmen Aynî, Hz. Peygamber'in, namazlarını kılincaya ve zekâtlarını verinceye kadar insanlarla mücadele etmekle emrolunduğunu beyan ettiği rivâyetten⁷² hareketle, Nevevî'nin namazı kasten terkedenlerin, zekâtı vermeyenlerin, az veya çok İslâmın diğer emirlerini yerine getirmeyenlerin öldürülmeleri gerektiğini⁷³ ve cumhûrun da bu görüşü paylaştığını aktarmıştır.⁷⁴ Aynî, bu görüşe itiraz ederek söz konusu rivâyetin bu hususta delil olarak kullanılmayacağını, hadiste emredilenin savaş olduğunu ancak savaşın öldürmeyi zorunlu kılmadığını belirtmiş, ayrıca “müfâale” bâbında kullanılan bir fiilde karşılıklı gerçekleşme anlamının bulunduğu işaret etmiştir.⁷⁵

6) Aynî, “Allah, sizin imanınızı asla zâyi edecek değildir”⁷⁶ bâb başlığında bulunan âyetteki⁷⁷ iman kavramının küll-cüz ilişkisi bağlamında “namaz” anlamında kullanıldığını belirtmiş ve söz konusu âyetin amel-iman birlikteliğine

⁶⁶ Buhârî, “İmân”, 1.

⁶⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 120.

⁶⁸ Bk. Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Sahih-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî* (Ezher: el-Matbaatü'l-Mısıriyye 1929/1347), 1: 148; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 120.

⁶⁹ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 79; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 121.

⁷⁰ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Târık b. İvazullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1995/1415), 3: 343 (3348).

⁷¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 120.

⁷² Buhârî, “İmân”, 17, “Salât”, 28, “Zekât”, 1, “Cihâd”, 102, “İstitâbetü'l-Mürteddîn”, 3, “İ'tisâm”, 2, 28; Müslim, “İmân”, 32, 33, 35, 36; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9, “Fiten”, 1; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 1, “Cihâd”, 95; Tirmizî, “İmân”, 1, 2, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 78; Nesâî, “Zekât”, 2, “Cihâd”, 1, “Tahrîmü'd-dem”, 1, “İmân”, 15, 33.

⁷³ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 181.

⁷⁴ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 181.

⁷⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 181.

⁷⁶ Buhârî, “İmân”, 30.

⁷⁷ Bk. el-Bakara, 2/143.

vurgu yaptığını ifade etmiştir.⁷⁸ İbn Battâl, bu âyetin farzları ve amelleri imanın bir cüzü kabul etmeyen Cehmiye ve Mürci'e'ye cevap niteliği taşıdığını, dolayısıyla onların görüşlerinin nassla uygunluk arz etmediğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Battâl, yukarıdaki âyette dile getirilen hükmün, namazlarını Beyt-i Makdîs'e dönerek kılan ve kiblenin tahvilinden önce ölen kimseler hakkında nâzil olduğu konusunda müfessirler arasında bir ihtilafın bulunmadığını ifade etmiştir.⁷⁹ Aynî ise İbn Battâl'ın yapmış olduğu bu değerlendirmeye itiraz ederek, söz konusu hükmün Beyt-i Makdîs'e yönelerek ibâdet edenlerin namazları hakkında indiğine dair müfessirler arasındaki ittifakın, âyetteki iman kavramının namaz anlamında kullanılmasını zorunlu kılmayacağını belirtmiştir. Ayrıca Aynî, bahse konu âyetteki "iman" kavramı ile ilgili İbn İshâk (ö. 151/768) ve bir kısım ulemanın, "Nebînizi tasdik edip ona uymanız"⁸⁰ ve Zemaşerî'nin (ö. 538/1144), "İmandaki sebatınız ve şüpheye düşmemeniz" şeklindeki açıklamalarına yer vererek meseleye dair farklı görüşlerin de varlığına işaret etmiştir.⁸¹

7) Buhârî'nin "*Allah'ın en sevdiği din devamlı olandır*"⁸² başlığıyla oluşturduğu bâb altında, Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) sürekli ibâdet ettiğinden bahseden bir kadına söylediği "*Resûlullah'ın en sevdiği ibâdet, kişinin devamlı olarak yaptığıdır*"⁸³ sözüne yer vermesinin amacı da imanın amel anlamında kullandığını ispat etmek olduğu belirtilmiştir.⁸⁴ Ancak Aynî, bu düşüncedekilere itiraz etmiş ve musannifin imanın amel anlamında kullanıldığını ispatlamaya çalışmasının doğru olmadığını, zira ilgili bâb altında yer alan rivâyette buna delâlet edecek herhangi bir bilginin bulunmadığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Aynî, imanın amel anlamında kullanıldığını ispat etmek için mezkûr bâb başlığının delil olarak kullanılmasını da yanlış bir yaklaşım olarak değerlendirmiş, "din" kelimesinin pek çok manaya gelen "müşterek" bir lafız olduğunu söyleyerek söz konusu başlıktaki anlamını "itaat" olarak açıklamıştır.⁸⁵

8) Aynî, Buhârî'nin amelleri "iman" olarak telakkî eden anlayışı çerçevesinde, "*İmana ait işler*",⁸⁶ "*Cihâd imandandır*",⁸⁷ "*Namaz imandandır*",⁸⁸

⁷⁸ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 239, 249. Ayrıca âyetin nüzûl sebebi için bk. Buhârî, "Tefsîr" (2), 12; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kurân", 3; Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kurâni'l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994/1415), 1: 227.

⁷⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ty.) 1: 97.

⁸⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 240.

⁸¹ Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnu'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009/1430), 101.

⁸² Buhârî, "Îmân", 32.

⁸³ Buhârî, "Îmân", 32; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 221; Nesâî, "Îmân", 29.

⁸⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 255.

⁸⁵ Aynî, din kavramının ayrıca ibâdet, ceza, itaat, hesap, kanun, millet, ver'a, galip gelme, durum, kulluk, İslâm anlamlarında kullanıldığını işaret etmiştir. Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 255.

⁸⁶ Buhârî, "Îmân", 3.

⁸⁷ Buhârî, "Îmân", 26.

⁸⁸ Buhârî, "Îmân", 30.

“Zekât İslâmdandır”⁸⁹ biçiminde bâb başlıkları inşa ettiğini, bu bâb başlıkları ile ibâdetleri ifâ edenlerin imanlarının mükemmelleşeceği, yerine getirmeyen ya da ifâda kusur işleyenlerin imanlarının ise azalacağı vurgusu yapıldığını söylemiştir.⁹⁰ Bu tür bâb başlıklarının özellikle amellerin imandan olduğu görüşünü savunanlar açısından delil olarak kullanılmasının anlaşılabilir bir durum⁹¹ arz ettiğini belirten Aynî, Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde yer alan bahse konu bâb başlıklarını oluşturma sebebini ise imanı ikrardan ibaret gören Mürcie'ye cevaben, onların yanlışlıklarını, kitâba ve sünnete muhalefetlerini ifşa etmek olarak açıklamıştır.⁹² Zira Mürcie, amel ile imanı ayrı birer olgu olarak değerlendirmiş ve amellerin iman kategorisinde yer almayacağını savunmuştur.⁹³ Nitekim söz konusu bâb başlığında⁹⁴ tâbiûnun sözleri ile onların sahâbeden nakilleri zikredilmiş⁹⁵ ve işledikleri günahlar sebebiyle Allah'ın azabından kurtulamayacaklarına dair endişeleri dile getirilmiş,⁹⁶ ayrıca sahâbenin günahlar konusunda ısrarcı davranmadıklarına işaret edilmiştir.⁹⁷

9) Buhârî'nin, “...Eğer tevbe eder, namaz kılar ve zekât verilerse yollarını açın/onları serbest bırakın” (et-Tevbe 9/5) âyetini bâb başlığı olarak belirlemesi,⁹⁸ yine Mürcie'ye bir cevap niteliği taşımaktadır.⁹⁹ Buhârî ve onunla aynı görüşü paylaşanlar, söz konusu âyeti amellerin imandan olduğunu ispatlamak ve imanın söz ve amelden teşekkül ettiğine dikkat çekmek üzere kullanmışlardır.¹⁰⁰ Aynî ise yapılan bu değerlendirmeyi kabul etmeyerek bahse konu âyetin Mekke müşrikler ve araplar hakkında¹⁰¹ nâzil olduğunu, dolayısıyla onların şirki terkedip İslâm'a dönmeleri halinde canlarını ve mallarını korumuş olacaklarını ifade etmiştir.¹⁰²

10) Buhârî, “...İşte yaptıklarınıza (amellerinize) karşılık size miras olarak verilen cennet budur...” (ez-Zuhruf 43/72) hükmünden hareketle, imanın amel anlamına geldiğini ifade eden bir bâb başlığı açmış¹⁰³ ve bu başlık altında yer vermiş olduğu âyetlerin¹⁰⁴ de imanın amel olduğuna delâlet ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁵

⁸⁹ Buhârî, “İmân”, 34.

⁹⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 264.

⁹¹ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 239.

⁹² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 122, 178.

⁹³ Bk. Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi*, 167.

⁹⁴ Buhârî, “İmân”, 36.

⁹⁵ Bk. Buhârî, “İmân”, 36. Ayrıca bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Küff el-Absî, *el-Kitâbü'l-Musannef fî Ehâdis ve'l-Âsâr* (Beyrut: Dârut-Tâc, 1989/1409), 1: 160 (34970); Tirmizî, “Radâ”, 3.

⁹⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 274.

⁹⁷ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 277.

⁹⁸ Buhârî, “İmân”, 17.

⁹⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 178.

¹⁰⁰ Bk. Buhârî, “İmân”, 17.

¹⁰¹ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 181. Aynî, “İnsanlarla savaş yapmakla emrolundum” rivâyetinde yer alan “insanlar” kelimesi ile müşriklerin kastedildiğini Nesâî'de bulunan “Müşriklerle savaş yapmakla emrolundum” şeklindeki rivâyetin de bu görüşe delil niteliği taşıdığını belirtmiştir. İlgili rivâyet için bk. Nesâî, “Tahrîmü'd-dem”, 27.

¹⁰² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 178.

¹⁰³ Buhârî, “İmân”, 18.

¹⁰⁴ el-Hicr, 15/92-93; es-Saffât, 37/61.

Buna mukâbil Aynî, imanın kalbin ameli anlamında kullanıldığını ve amelin imanın bizzat kendisi olmadığını ifade etmiş, Buhârî'nin böyle bir bâb başlığı belirlemesini ise amelin imanın tanımına dâhil olmadığını söyleyenlere bir cevap niteliği taşıdığını, ancak böylesi bir durumda Buhârî'nin meramının gerçekleşeceğini belirtmiştir. Ayrıca Aynî, Buhârî'nin ilgili tercemeyi iman kavramı yerine amel kelimesinin kullanımının da caizliğini göstermek amacıyla inşa etmesi durumunda kendisine itiraz edilmeyeceğini söylemiş, iman kalbin ameli/tasdîk olarak tavsîf etmiştir.¹⁰⁶

11) Buhârî, iman-amel ilişkisini ispat etmek üzere, “*İman, ancak ameldir*”¹⁰⁷ biçiminde bir bâb başlığı oluşturmuş ve bu başlıkta “...İşte yaptıklarınıza karşılık size miras olarak verilen cennet budur” (ez-Zuhruf 43/72) âyetine yer vermiştir. Aynî ise Buhârî'nin bu tasarrufuna karşı “*Sizler, amellerinizle cennete giremeyeceksiniz*”¹⁰⁸ rivâyetini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Aynî, hem kendi görüşünü ortaya koymak hem de âyet ile bu rivâyet arasında bir çelişkinin olmadığını ispat etmek üzere söz konusu âyetteki “bâ” harf-i cerrinin Mu'tezilenin iddia ettiği gibi sebebiyet için değil mülâbese ve mukâbele anlamında kullanıldığını belirtmiştir.¹⁰⁹ Kirmânî ise söz konusu âyetle ilgili olarak Aynî'den farklı bir bakış açısı sergilemiş bu âyette bahsedilen cennetin ameller sebebiyle verilecek özel bir cennet olduğunu, cennete girişin ise ancak Allah'ın rahmeti ile gerçekleşeceğini söylemiştir.¹¹⁰

12) Buhârî, “*İmana ait işler*”¹¹¹ şeklinde tespit ettiği bâbda müttakilerin¹¹² ve müminlerin özelliklerinden¹¹³ bahseden âyetlere yer verme sebebini, bu âyetlerde zikredilen amellere bitişik bir imanın kişiyi âhirette kurtuluşa ulaştırması olarak açıklamıştır.¹¹⁴ Nitekim Buhârî bu görüşünü desteklemek üzere, Ebû Zer'in (ö. 32/653) kendisine imanla ilgili soru yönelten kimseye verdiği cevabı içeren rivâyeti nakletmiştir. Rivâyete göre iman hakkında soran şahsa Ebû Zer, “İyilik (Birr), yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir...” (el-Bakara 2/177) âyetini okumuş, sözü edilen kişi sualini “birr” ile değil de imanla alakalı olduğunu söyleyince, Ebû Zer bir adamın Hz. Peygamber'e gelip aynı soruyu yönelttiğini, Resûl-i Ekrem'in de ona bu âyeti¹¹⁵ okuyarak cevap verdiğini belirtmiştir.¹¹⁶

→

¹⁰⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 184.

¹⁰⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 184.

¹⁰⁷ Buhârî, “İmân”, 18.

¹⁰⁸ Alâuddîn Ali el-Müttakî b. Hüsâmeddîn el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*, 5. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405), 3: 37 (5356).

¹⁰⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 184.

¹¹⁰ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Saîd el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru lhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 1981/1401), 1: 125.

¹¹¹ Buhârî, “İmân”, 3.

¹¹² el-Bakara, 2/177.

¹¹³ el-Müminûn, 23/1-9.

¹¹⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 122.

¹¹⁵ Âyetin sebeb-i nüzûlü ile ilgili bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 109.

¹¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullâh el-Âcurrî, *Kitâbü's-Şerîa*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demirci (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997/1418), 2: 616. Ayrıca bk. Ebû Bekr Abdürrezzâk b.

→

13) Amelin iman anlamında kullanıldığı rivâyetlerden bir diğeri de, amellerin hangisinin daha faziletli olduğuna dair kendisine yöneltilen soruya Hz. Peygamber'in, "Allah'a ve Resûlüne iman etmektir..."¹¹⁷ şeklindeki beyanıdır. Ebû Ubeyd (ö. 224/838), Buhârî'nin söz konusu rivâyete eserinde yer vermesinin amacının bu olduğunu, Hz. Peygamber'in başkaca beyanlarında imanı tevhîd ve kalbin ameli, İslâm'ı ise kelime-i şehâdeti ikrar ve azalarla amel biçiminde tanımlamasına rağmen ilgili beyanında imanı amel anlamında kullandığını ifade etmiştir. Ayrıca Aynî'nin beyanına göre Ebû Ubeyd, imanın hakikatının söze ve inanca uygun tasdîk olduğunu, imanın mükemmel hale gelmesinin ancak amellerle gerçekleşeceğini, tasdîkin ise amellerin en faziletlisi olarak değerlendirildiğini söylemiştir.¹¹⁸ Aynî, Ebû Ubeyd'in bu açıklamalarına, "Hâlbuki onlara dini sadece O'na has kılarak ve hanîfler olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. İşte sağlam din budur" (el-Beyyine 98/5) âyetinde geçen "ibâdet" kelimesinden maksadın "tevhîd" olduğu ve dolayısıyla bahse konu âyetin anlamının "Onlar, ancak Allah'ın birliğine inanmakla emrolunmuşlardı" şeklinde olması gerektiğini söyleyerek¹¹⁹ cevap vermiştir.

14) Aynî, kalplerinde "hardal tanesi" ağırlığınca iman bulunan kimselerin cehennemden çıkarılacaklarına¹²⁰ dair haberin de konu açısından değerlendirildiğini, ancak söz konusu hadiste amellerin imandan olduğuna ilişkin bir delâletin bulunmadığını belirtmiştir.¹²¹ Nitekim iman/tevhîdden başka hiçbir hayr yapmayan kimseler de cehennemden çıkartılacaklardır.¹²² Ancak bahse konu rivâyetteki "hardal tanesi" ifadesinin tevhîdin aslına bir ziyade gerektirdiği de söylenmiştir. Bu duruma "Lâilâhe illallâh diyenlerle bir miktar hayırlı amel yapan kimseleri (cehennemden) çıkartın"¹²³ şeklindeki rivâyet de işaret etmektedir. Bu bağlamda Kâdî İyâz (ö. 544/1149) rivâyette geçen "hayr" kelimesini "imana zâid sâlih amel" olarak yorumlamış (cehennemden çıkmak için) mücerret imanın yeterli olmayacağı kanaatini dile getirerek insanların tasdîkten ibaret olan iman konusunda birbirlerinden farklılık arz edeceklerini söylemiştir.¹²⁴ Bu bağlamda Aynî, iyiliğin "zâta ziyade bir vasıf" olması sebebiyle zâtın kendisi kabul edilemeyeceği, dolayısıyla amellerin de imandan olamayacağına işaret etmiştir.¹²⁵

15) İman-amel ilişki bağlamında tartışılan hususlardan bir diğeri de amelleri/taatleri yapmayan kimselerin tekfîr edilip edilmeyecekleri meselesidir.

→

Hemmâm es-San`ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbürrâhman el-A`zamî, 2. Baskı (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983/1403) (Ma'mer b. Râşid, el-Câmî), 11: 128 (20110).

¹¹⁷ Buhârî, "İmân", 18, "Hacc", 4, "İtk", 2, "Tevhîd", 47, 55; Müslim, "İmân", 83; Tirmizî, "Fezâilü'l-Cihâd", 22; Nesâî, "Cihâd", 17.

¹¹⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 186.

¹¹⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 264.

¹²⁰ Buhârî, "İmân", 15, "Rikâk", 51, "Tevhîd", 36; Müslim, "İmân", 304, 325, 326.

¹²¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 172.

¹²² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 171.

¹²³ Buhârî, "Tevhîd", 19; Müslim, "İmân", 316, 325; Tirmizî, "Sıfatü Cehennem", 9.

¹²⁴ Bk. Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâid-i Müslim*, thk. Yahyâ İsmâîl (Mısır: Dâru'l-Vefâ 1998/1419), 1: 566; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 171-172.

¹²⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 255.

Aynî, "Müminin, farkında olmaksızın amelinin boşa gitmesinden korkması"¹²⁶ bâb başlığının Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi işlenen günahların taatleri yok etmesi anlamında değil, amellerin küfür ile yok olması manasında kullanıldığını belirtmek suretiyle Buhârî'nin Mu'tezile'nin iddialarına cevap verdiğini, tercemedeki ifadenin de "amellerin sevabının yok olması" anlamına geldiğini ifade etmiştir. Aynî, Nevevî'ye nispet ederek ilgili bâb başlığında bulunan ifadenin küfürle ilgili değil, bazı ibâdetlerin geçersiz hale gelmesi ile alakalı olduğunu, kişinin ancak küfre inanması veya küfrü gerektirdiğini bilerek bir ameli yapması halinde tekfir edileceğini ifade etmiştir.¹²⁷ Nitekim Hz. Peygamber, aralarında Ubâde b. es-Sâmit'in (ö. 34/654) de bulunduğu bir grup sahâbîden, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek üzere kendisine beyat etmeleri talebinde bulunmuş; sayılan olumsuz amellerden birini yapan ve bundan dolayı cezalandırılan kişiye verilen cezanın o amelin günahına keffâret olacağını açıklamıştır.¹²⁸ Ayrıca Resûl-i Ekrem, kişinin yaptığı tüm amellerinin karşılığını göreceğini, her birine iyiliklerinin on katından yedi yüz katına kadar sevapla; kötülüklerinin ise birebir günah olarak değerlendirileceğini hatta Allah'ın, dilemesi halinde onları da affedeceğini açıklamıştır.¹²⁹ Şu halde şirk dışında gizli veya açık bütün amellerin Allah tarafından bağışlanması imkân dâhilindedir. Şirk/küfür ise böyle değildir. Çünkü Allah, kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamayacağını¹³⁰ beyan etmiştir.¹³¹ Zira şirk, kalbî tasdik anlamındaki imanın zıddıdır.¹³² Dolayısıyla ehl-i sünnete göre tevbe etmeden ölen büyük günah sahiplerini Allah dilerse affeder ve cennete koyar, dilerse de cehennemde azap ettikten sonra cennete dâhil eder.¹³³ Yine kelime-i tevhîdi söyleyip kalbinde arpa, buğday ve zerre ağırlığınca hayr/iman bulunan kimselerin cehennemden çıkarılacaklarına dair Hz. Peygamber'e ait hadis,¹³⁴ müminlerin tekfir edilemeyeceklerini ve cehennemde ebedî kalmayacaklarını beyan etmektedir.¹³⁵ Buhârî de, "Eşe karşı nankörlük bir çeşit küfürdür; inkâr anlamında olmayan küfür de vardır"¹³⁶ şeklindeki bâb başlığını, günahların imanı noksanlaştıracığına ancak kişiyi cehennemde ebedî

¹²⁶ Buhârî, "İmân", 36.

¹²⁷ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 274.

¹²⁸ Buhârî, "İmân", 11, "Tevhîd", 31; Tirmizî, "Hudûd", 12.

¹²⁹ Buhârî, "İmân", 31; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Horasânî en-Nesâî, *el-Müctebâ*, thk. Abdülfettâh Ebû Guddê (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, ty.), "İmân", 10.

¹³⁰ en-Nisa, 4/116.

¹³¹ Kirmânî, söz konusu âyetin müşriklerin bağışlanmayacakları ile akalaki olup tekfir edilmelerine ilişkin bir hüküm içermediği yönündeki görüşün doğruyu yansıtmadığını söylemiş, küfür ile bağışlanmama arasında ayrılmaz bir korelasyonun varlığından bahsetmiştir. et-Tîbî ise zayıf da olsa ilgili âyette sözü edilen kimselerin sadece müminler olduğunu kabul eden ulemanın varlığından bahsetmiştir. İlgili açıklamalar için bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 138; Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdullah et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâti'l-Mesâbih (el-Kâşif an Hakâiki's-Sünen)*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Riyâd: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997/1417), 2: 464.

¹³² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 157.

¹³³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 159, 253.

¹³⁴ Buhârî, "İmân", 33, "Tevhîd", 19; Müslim, "İmân", 316, 325; İbn Mâce, "Zühd", 37; Tirmizî, "Birr", 61, "Sıfatü Cehennem", 10, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 59.

¹³⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 261.

¹³⁶ Buhârî, "İmân", 21.

kalmayı gerektirecek bir küfre götürmeyeceğine işaret etmek üzere inşa etmiştir.¹³⁷ Bu bağlamda Nevevî, eşlerin birbirlerine karşı küfrân-ı nimet içinde olduklarını ifade eden rivâyette geçen¹³⁸ “küfür” kelimesinin “Allah’ı inkâr” anlamı dışında kullanıldığını ifade etmiştir.¹³⁹ Aynî de, Ebû Bekr İbnü’l-Arabî’den (ö. 543/1148) nakille Buhârî’nin bâb başlığını inşa amacının taatlere iman, günahlara da küfür¹⁴⁰ isminin verilebileceğini beyan etmek olduğunu söylemiştir.¹⁴¹

16) Aynî, Buhârî’nin “*Şirk dışındaki ma’siyetleri*¹⁴² *işleyen kimselerin tekfir edilemeyeceği*”¹⁴³ şeklindeki bâb başlığıyla, müminlerin işlemiş oldukları günahlar sebebiyle ebedî olarak cehennemde kalacaklarını söyleyen Râfizî, İbâziyye ve bazı Hâricilerin görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyduğunu söylemiş¹⁴⁴ ve ma’siyetlerin küfür olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁴⁵ Nitekim Buhârî Ebû Zer’in (ö. 32/653) annesinden dolayı Bilâl-i Habeşî’ye (ö. 20/641) hakaret etmesine ilişkin rivâyete bu amaçla eserinde yer vermiştir.¹⁴⁶ Aynî söz konusu rivâyetle ilgili yaptığı açıklamada, Ebû Zer’in söz konusu tavrının bir ma’siyet çeşidi olduğunu, günahkâr bir kimse işlemiş olduğu günahı sebebiyle tekfir edilmiş olsaydı Hz. Peygamber’in bu durumu Ebû Zer’e net bir şekilde açıklayacağını ifade etmiştir. Hâlbuki Hz. Peygamber Ebû Zer’e hitaben, “*Senin yapmış olduğun şey câhiliyyeden kalma bir davranıştır*” demekle yetinmiştir. Nitekim ehl-i sünnetin konuyla ilgili görüşü de Allah’ın varlığına ve birliğine yakînen iman eden kimsenin, şirk dışında büyük günah işlemiş olsa dahi ebedî olarak cehennemde kalmayacağı şeklindedir.¹⁴⁷

17) Buhârî’nin bâb başlığı¹⁴⁸ yaptığı, “Müminlerden iki grub birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin” (el-Hucurât 49/9) mealindeki âyette Allah, savaşan iki grubu mümin olarak isimlendirmiş ve onlardan iman vasfını nefyetmemiştir.¹⁴⁹ Aynî, bu hükmün büyük günah işleyen kimselerin imandan çıkmayıp günahı sebebiyle de ebedî olarak cehennemde kalmayacaklarına delâlet ettiğini söylemiştir.¹⁵⁰ Ayrıca Hz. Peygamber, kılıçlarıyla karşı karşıya gelen iki

¹³⁷ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 199.

¹³⁸ Buhârî, “İmân”, 21, “Küsûp”, 9, “Nikâh”, 88; Nesâî, “Küsûp”, 17.

¹³⁹ Bk. Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhi’n-Nevevî*, 2: 67.

¹⁴⁰ Bk. Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 200.

¹⁴¹ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 199.

¹⁴² Ma’siyet: Haramı işlemek vacibi de terketmek suretiyle Şâirin koymuş olduğu kuralları ihlal etmek demektir. Ma’siyet kavramı büyük ve küçük günahlardan daha umumi bir kavramdır. Bk. Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 203.

¹⁴³ Buhârî, “İmân”, 22.

¹⁴⁴ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 203.

¹⁴⁵ Bk. Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 217.

¹⁴⁶ Buhârî, “İmân”, 22, 44; Müslim, “Eymân”, 38-40; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 135.

¹⁴⁷ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 204.

¹⁴⁸ Buhârî, “İmân”, 23.

¹⁴⁹ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 209.

¹⁵⁰ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 209.

müslümandan öldürenin de ölenin de cehennemde olduğuna ilişkin beyanında¹⁵¹ hem kâtili hem de maktûlu müslüman olarak nitelendirmiştir.

18) Aynî, müslümana sövmenin fık, onu öldürmenin ise küfür olduğunu belirten rivâyetin,¹⁵² zâhiri itibarıyla günahları sebebiyle insanları tekfir eden hâricilerin görüşlerini desteklese de, Hz. Peygamber'in söz konusu rivâyetteki "küfür" kelimesini dinden çıkma anlamında değil mübalağalı bir dille öldürme fiilinden sakındırmak amacıyla kullandığını belirtmiştir. Nitekim ehl-i sünnetin öldürme veya bir başka günah sebebiyle kişinin tekfir olunamayacağına dair icmâî söz konusudur. Aynî, İbn Battâl'ın da bahse konu rivâyetteki "küfür" kelimesini dinden çıkma anlamında değil, müslümanların haklarını tanımamak manasında kullanıldığını söylemiştir. Ayrıca rivâyette geçen küfür kelimesinin, müslümanı öldürmenin küfre benzetilmesi ve bunun ancak kâfir tarafından yapılabilecek bir cürüm olması sebebiyle kullanılmış olması ihtimali de söz konusudur.¹⁵³ Bu bağlamda Kirmânî söz konusu rivâyette yer alan küfür kelimesinin, yapılan işin çirkinliğini ifade etmek ve kâfirlerin ameline işaret etmek üzere kullanıldığı görüşündedir.¹⁵⁴ Hattâbî ise, ancak müslüman bir kimseyi öldürme eylemini helâl kabul edenler için Allah'ı inkâr anlamında küfür lafzının kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁵ Yine ilgili rivâyette geçen "küfür" kelimesinin sözlük anlamında kullanılma ihtimali de gözden uzak tutulmamalıdır.¹⁵⁶

19) Aynî, İbn Abbâs'ın, "(Resûlüm!) de ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?" (Furkan 25/77) âyetinde geçen "dua" sözcüğünü "iman" diye tefsîr ettiğini söylemiştir. İbn Battâl, bu âyetle ilgili "*İmanınıza ziyade duanız olmasaydı*" tarzında bir açıklama yapmış,¹⁵⁷ Aynî, İbn Battâl'ın bu açıklamasının Nevevî tarafından beğenildiğini ve Nevevî'nin "dua" kelimesinin nida ve yardım isteme anlamında kullanıldığına işaret ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Aynî, dilbilimci İbn Sîde'den (ö. 458/1065-66) nakille dua kelimesinin, "Allah'tan istemek" manasına geldiğini söylemiş, Sîbeveyh'in (ö. 180/796) de dua kelimesini, aynı anlamda kullandığını ifade etmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de de aynı kelime bu anlamda isti'mâl olunmuştur.¹⁵⁸ Buhârî ise "dua" kelimesinin sözlükte "iman" anlamında kullanıldığını belirtmiş ve bu mananın kabul edilmesi gereğine vurgu yapmıştır. Ancak Aynî, Buhârî'nin bu açıklamasına itiraz etmiş ve hiçbir dilbilimcinin bu kelimeyi iman anlamında

¹⁵¹ Buhârî, "İmân", 25, "Diyât", 2, "Fiten", 10; Müslim, "Fiten", 14-16; İbn Mâce, "Fiten", 11; Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 29.

¹⁵² Buhârî, "İmân", 36, "Edeb", 44, "Fiten", 8; Müslim, "İmân", 28, 64; İbn Mâce, "Mukaddime", 9, "Fiten", 4; Tirmizî, "Birr", 52, "İmân", 15; Nesâî, "Tahrîmü'd-dem", 27.

¹⁵³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 279.

¹⁵⁴ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derâri fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 190.

¹⁵⁵ Bk. Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A'lâmü'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl Süûd, 1. Baskı (yy: Câmiatü Ümmül-Kurâ Merkezü'l-Buhûsü'l-İlmiyye ve l-hyâü't-Türâsî'l-İslâmî, ty.), 1: 178.

¹⁵⁶ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 279. Küfür kelimesinin sözlük anlamı için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5: 144.

¹⁵⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 60.

¹⁵⁸ Bk. el-Mümin, 40/60.

kullanmadığına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Aynî bu âyetteki dua kavramının açık bir şekilde iman anlamına gelmediğini ve bu hususun tartışmaya açık, araştırılması gereken bir konu olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹

20) Ayrıca Aynî, İmam Şâfiî'den, imanın tasdik-ikrar ve amel üçlüsünden oluştuğu, birinci unsuru terk edenin münâfık, ikincisini yapmayanın kâfir, üçüncüsünü yerine getirmeyenin ise fâsık olacağı ve böylesi bir kimsenin cehennemde ebedî olarak kalmayıp neticede cennete gireceği görüşünün nakledildiğini söylemiştir.¹⁶⁰ Aynî, söz konusu problemi Şâri'in imanı salt iman kabul ettiği dolayısıyla iman-amel birlikteliğini dikkate almadığını belirterek çözmeye çalışmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Cibrîl hadisi olarak bilinen rivâyette, imanı Allah'a, meleklerine, kitaplarına, âhiret gününe, peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye inanmak...¹⁶¹ olarak tanımlamıştır. Bu rivâyette görüldüğü üzere Hz. Peygamber, amelle birlikte olan imanı kâmil iman anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber, Medîne'ye gelen Abdülkays heyetine de imanı tanımlarken, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve ganimetin beşte birini vermek¹⁶² olarak izah etmiştir.¹⁶³ Dolayısıyla bu anlamdaki bir iman, "Zinâkar bir kişi zinâ ederken (kâmil bir) mümin olduğu halde zinâ edemez..."¹⁶⁴ rivâyetinde olduğu gibi, "el-îmânü'l-menfi"¹⁶⁵ ile eş değer bir kullanıma sahiptir.¹⁶⁶ Aynî, bu konudaki ihtilafın lafzî olduğunu ve imanın şer'î ve mecâzî kullanımına göre farklılık arz edeceğini söylemiştir. Binaenaleyh müslümanların tamamına göre kişiyi cehennemden kurtaracak olan iman mecâzî; cehennemde ebedî kalmaktan kurtaracak olan iman ise şer'î imandır. Nitekim Hz. Peygamber, "Allah'tan başka ilâh yoktur diyen ve bu ikrar üzere ölen kimse cennete girecektir" demiş, Ebû Zer, "Zinâ etse, hırsızlık yapsa da öyle mi?" diye sorunca Resûl-i Ekrem, "Zinâ etse de hırsızlık yapsa da öyle"¹⁶⁷ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in yaptığı bu açıklama da müminin ebedî olarak cehennemde kalmayacağına bir delildir. Netice itibariyle Selef âlimleri ve İmam Şâfiî, mecâzî değil şer'î anlamda ameli imanın bir rûknü olarak telakkî etmişler, amelde bir noksanlığın olması durumunda ise mecâzî anlamda imanın varlığına hükmedip böylesi bir imanın amelî kusuru olan

¹⁵⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 117.

¹⁶⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

¹⁶¹ Buhârî, "İmân", 37; "Tefsîr" (31), 2; Müslim, "İmân", 5, 7, 8, 9, 10; İbn Mâce, "Mukaddime", 9; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 17; Tirmizî, "İmân", 4; Nesâî, "İmân", 6.

¹⁶² Buhârî, "İmân", 40; "Edeb", 98; "Ahbâru'l-Âhâd", 5; Müslim, "İmân", 17; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16.

¹⁶³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

¹⁶⁴ Buhârî, "Mezâlim", 30; "Eşribe", 1; "Hudûd", 1, 6, 20; İbn Mâce, "Fiten", 3; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "İmân", 15; Nesâî, "Kat'ü's-sârik", 1, "Eşribe", 42.

¹⁶⁵ el-îmânü'l-menfi: İmanın kemalini nefyeden anlamında bir kavramdır. Bk. Suûd b. Abdülaziz el-Halef, *Usûlü Mesâilil'-Akide inde's-Selefe ve inde'l-Mübtedia* (y.y.: 1420/1421), 1: 82.

¹⁶⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

¹⁶⁷ Buhârî, "Cenâiz", 1, "Bedü'l-Halk", 6, "Libâs", 24, "İsti'zân", 30, "Rikâk", 13, 14, "Tevhîd", 33; Müslim, "İmân", 94; Tirmizî, "İmân", 18.

kişiyi cehennemden kurtaracağı yönünde görüş belirtmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu problem, şer'î imanın yokluğu halinde kendisini göstermektedir.¹⁶⁸

4. İmanın Artması ve Eksilmesi

Bu konu, teknik anlamda imanın tamamlanması/müstekmilü'l-iman, imanda farklılık/tefâdü'l-iman, imanda eşitsizlik/ademu tesâvî li'l-iman veya imanı eksik olmak/nâkısü'l-iman, ayrıca Cebrâil, Mikâil, nebîler ve insanların imanının nitelik itibariyle aynı olup olmadığına yönelik sorunlarla ilgilidir.¹⁶⁹

İmanın artması ve eksilmesi konusunda farklı görüşler söz konudur. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

4.1. İmanı Tasdikten İbaret Sayanlara Göre

İmanı sadece tasdik olarak kabul edenler, tasdikten tek bir şey olup artma ve eksilme kabul etmeyeceği düşüncesinde iken, bu görüşü benimsemeyenler imanın azalma kabul etmeyeceğini fakat artabileceğini zira eksilmesi durumunda iman diye bir şeyin kalmayacağını söylemişlerdir. Nitekim Muhammed b. el-Muzaffer ed-Dâvûdî (ö. 374/984), imanın eksilip eksilmeyeceğine dair soruya İmam Mâlik'in, Kur'an'da imanın artacağına işaret eden âyetlerin yer aldığı, fakat noksanlaşması ile ilgili herhangi bir hükmün bulunmadığı, ayrıca imanın eksilmesi durumunda neticede kalmayacağını söyleyerek cevap vermiştir.¹⁷⁰ Bu bağlamda Ebû Hanîfe, imanın artmasının küfrün azalması, noksanlaşmasının da ancak küfrün artması ile mümkün olacağı için imanın artmayacağı ve eksilmeyeceğini belirtmiştir. Zira bir kimsenin aynı anda hem mümin hem de kâfir olması caiz ve mümkün değildir.¹⁷¹

4.2. İmanı İkrar ve Amelden İbaret Sayanlara Göre

İbn Battâl, ehl-i sünnet ulemasının imanın ikrar ve amel olduğu ve artıp eksileceği görüşünde olduklarını ifade etmiş, artış göstermeyen imanın nakıs olduğunu belirtmiştir. Lâlekâî de (ö. 418/1027) *Şerhu Usûl-i İtikâdî Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa* adlı eserinde imanın tâatle arttığını masiyetle de azaldığını söylemiştir. Bu görüş sahâbeden Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebû Tâlip (ö. 40/461), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-653), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Hz. Âişe (ö. 70/689) vb.¹⁷²; tâbiün ve sonrasında ise Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53?), Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713), Atâ b. Ebû Rabâh (ö. 114/732), Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve İbn Şihâb ez-Zührî tarafından dile getirilmiştir.¹⁷³ Ebû'l-Hasan Abdurrahman b. Ömer Rûsteh (ö. 250/864-65) *Kitâbü'l-Îman* adlı eserinde bu görüşü pek çok kimseden nakletmiş, İmam Mâlik'in ise Hâricilerin

¹⁶⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

¹⁶⁹ Bk. Kutlu, *Selefilîğin Fikrî Arkapları*, 123.

¹⁷⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 107.

¹⁷¹ Ekmelüddîn el-Bâbertî el-Hanefî. *Şerhu Vasıyyeti'l-İmam Ebî Hanîfe*. thk. Muhammed el-Âyidî-Hamza el-Bekrî. y.y.: Dâru'l-Feth, 2009, 63.

¹⁷² Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 107.

¹⁷³ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 107-108.

düşünceleriyle uygunluk arz edeceği endişesinden dolayı imanın eksilmesine dair görüş serdetmediğini ifade etmiştir. Yine Lâlekâî *es-Sünne* adlı eserinde Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'den aynı görüşü nakletmiştir.¹⁷⁴

4.3. Buhârî'ye Göre

Buhârî'ye göre iman ve İslâm kavramları aynı manaya gelmeleri sebebiyle Buhârî'nin iman tanımında yer alan “artar” ve “eksilir” ifadeleri hem iman hem de İslâm için söz konusudur. Buhârî, “*İman söz ve fiildir artar ve eksilir*” şeklindeki iman tanımını Süfyân b. Uyeyne'den (ö. 198/814) nakletmiştir. Nitekim Süfyân, kendisini imanın azalmasına ilişkin açıklama yapmaması için uyarın kardeşi İbrâhim'i (ö. 199/815), “*Ey çocuk, sus! Hatta iman hiçbir şey kalmayacak derecede azalır*” diyerek azarlamıştır.¹⁷⁵

Bu noktada imanın artması ve eksilmesi ile ilgili olduğu söylenen âyetlerin sadece imanın artacağına dair bilgi verdikleri yönünde ileri sürülen itiraza Kirmânî, “*Ziyadeyi kabul eden her şey zorunlu olarak eksilmeyi de kabul eder*” sözleri ile cevap vermiştir.¹⁷⁶ Dolayısıyla bu duruma göre imanda hem artma hem de eksilme söz konusu olur. Zira bir şey, iki zıttan birini kabul ediyorsa diğerini de kabul etmesi gerekir.¹⁷⁷

Buhârî, imanın artacağı ve eksileceği görüşünü desteklemek üzere, “*İmanın artması ve eksilmesi*” biçiminde bâb başlığı belirlemiştir.¹⁷⁸ Aynî ise özellikle Buhârî ve hadisçilerden kimilerine göre dinin emrettiği amellerin yapılması durumunda imanın artacağını, amellerdeki noksanlık mukâbilinde ise azalacağını naklettikten sonra ziyade ve noksanlığın imanın zatında değil, sıfatında gerçekleşeceğini belirtmiştir.¹⁷⁹ Zira sırf olarak tanımlanan iman, kuvvet-zafiyet, icmâlî-tafsîlî açıdan veya sayıca artar, eksilir.¹⁸⁰

Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*'in iman bölümünde imanın artacağına dair pek çok âyetleri delil olarak kullanmıştır.¹⁸¹ O, bunların yanı sıra aşağıdaki delillere de görüşünü desteklemek üzere eserinde yer vermiştir:

1) “*Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek, imandandır*”.¹⁸² Ebû Dâvûd (ö. 275/889) söz konusu rivâyeti “*Amellerin en faziletlisi Allah için sevmek ve Allah için buğzettir*”¹⁸³ şeklinde tahrîc etmiş; Tirmizî ise, “*Kim Allah için verir, Allah için*

¹⁷⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 108.

¹⁷⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 111.

¹⁷⁶ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 71.

¹⁷⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 258.

¹⁷⁸ Buhârî, “İmân”, 33.

¹⁷⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 258.

¹⁸⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 111.

¹⁸¹ İlgili âyetler için bk. el-Fetih, 48/4; el-Kehf, 18/3; Meryem, 19/76; Muhammed, 47/17; el-Müddessir, 74/31; et-Tevbe, 9/124; Âl-i İmrân, 3/173; el-Ahzâb, 33/22.

¹⁸² Bk. Ebû Bekr Abdullah Muhammed b. Ebû Şeybe, *Müsned-i İbn Ebî Şeybe*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî-Ebü'l-Fevâris Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997/1418), 1: 217 (321); Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ty.), 11: 215 (11537).

¹⁸³ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 2.

mani olur; Allah için sever, Allah için buğzeder ve Allah için evlenirse imanını mükemmel hale getirmiştir"¹⁸⁴ cümlesiyle nakletmiştir.¹⁸⁵ Bu rivâyetlerde kalbî birer olgu olan sevgi ve nefretten bahsedilmiş ve bunların kişiden kişiye farklılık arz edebileceği, bu bağlamda imanın artıp eksilebileceği vurgulanmıştır.¹⁸⁶

2) Ömer b. Abdülazîz, Cezîra ve Musul valisi Adî b. Adî'ye (ö. 120/737) yazdığı mektupta, "*İmanın farzları, ahkâmı, yasakları ve sünnetleri vardır. Bunları tam olarak yerine getiren kimse imanını mükemmel hale getirmiş olur. Eğer yaşarsam, onların neleri ihtiva ettiğini açıklayacağım. Ölürsem bu konuda vebalim yoktur*"¹⁸⁷ ifadelerine yer vermiştir. Söz konusu mektuptan hareketle Buhârî, Ömer b. Abdülazîz'in de imanın artıp eksildiği kanaatinde olduğunu ima etmiştir. Kirmânî ise Ömer b. Abdülazîz'in bu ifadesinin Buhârî'nin anladığı gibi olmadığını söylemiştir. Zira ona göre Ömer b. Abdülazîz, imanın birtakım unsurlarının olduğunu açıklamış, imanı farzların ve diğer saydıklarının dışında başka bir şey kabul etmiş, "Onu tam olarak yerine getiren" sözü ile de imanı değil, farzları ve farzların haricindeki diğer hususları kastetmiştir. Dolayısıyla Ömer b. Abdülazîz, kemâl vasfını iman için değil, söz konusu ettiği meseleler için kullanmıştır.¹⁸⁸ Aynî ise bu konuda Buhârî ile aynı düşünceyi paylaşmamasına rağmen yaptığı açıklamadan dolayı Kirmânî'yi eleştirmiş, onun İbn Ebî Şeybe tarafından nakledilen rivâyete¹⁸⁹ vâkıf olmaması sebebiyle böyle bir açıklama yaptığını, zira söz konusu rivâyette farzlar ve diğer unsurların imanın bizzat kendisi kabul edildiğini belirtmiştir.¹⁹⁰

3) Buhârî'nin bir diğer delili, "İbrahim Rabbine: Ey Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster, demişti. Rabbi ona: Yoksa inanmadın mı? Dedi. İbrahim: Hayır! İnandım; fakat kalbimin mutmain olması için (görmek istedim) dedi..." (el-Bakara 2/260) mealindeki ayettir. Aynî, bu âyette "mutmain olması" ifadesinin Buhârî tarafından "artması" anlamında kullanıldığını söylemiştir. Nitekim İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713) ulaşan sahîh bir senedle, "*Kalbimin mutmain olması için*" ifadesini "*İmanım artsın diye*", Mücâhid'den (ö. 103/421) gelen rivâyette ise "*İmanıma iman katmam için*" şeklinde nakletmiştir. Bu bağlamda Aynî, mezkûr âyetle ilgili iki önemli hususun varlığından bahsetmiştir: Bunlardan birincisi, ilme'l-yakîn ile ayne'l-yakîn bilgi arasındaki farktır. Aynî, ayne'l-yakîn yolla edinilen bilginin ilme'l-yakîn ile ulaşılan bilgiye nazaran daha güvenilir olduğunu söylemiştir. Aynî'nin işaret ettiği ikinci husus ise, bir şeyin idrak edilebilmesinin kuvvet ve zafiyet bakımından farklı aşamalarının olduğudur. Dolayısıyla, bahsedilen bu iki bilgi çeşidinden en güçlüsü ayne'l-yakîn bilgidir. İşte bu sebeple İbrâhim (a.s.), "mutmain" sözü ile şüpheye mahal

¹⁸⁴ Tirmizî, "Sıfatü'l-Kiyâme", 60.

¹⁸⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 113.

¹⁸⁶ Âşıkkutlu, "*Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İman ile ilgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı*", 69.

¹⁸⁷ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 114.

¹⁸⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 114; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 73.

¹⁸⁹ Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 172 (30444).

¹⁹⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 114.

bırakmayacak bir bilgi istemiştir. Aynî, yapmış olduğu bu açıklamalar neticesinde bahse konu âyetin sarîh bir şekilde imanın artacağına delâlet etmediğini söylemiştir.¹⁹¹

4) Muâz b. Cebel, Esved b. Hilâl el-Muhâribî'ye (ö. 84/703) "*Bizimle otur da bir süre/saat iman edelim*"¹⁹² teklifinde bulunmuştur. Aynî, bu rivâyette yer alan "bir müddet iman edelim" sözünün imanın aslına hamledilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Çünkü Muâz b. Cebel mümin birisidir. Dolayısıyla Muâz'ın bu teklifi, imanı gerektiren delillerin delâlet yönlerini çoğaltmak şeklinde anlaşılmalıdır. Aynî'nin naklettiğine göre Nevevî bu sözün, "Âhirete dair ahkâmı, din ile ilgili işleri ve hayrı müzakere edelim" manasına geldiğini söylerken, İbnü'l-Murâbit (ö. 752/1351), kalpteki tasdîki doğrulayacak şeyin müzakere edilmesi anlamında kullanıldığını belirtmiştir.¹⁹³

5) Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), "*Yakîn, imanın tamamıdır*"¹⁹⁴ demiştir. Bu ifadeyi Rûsteh, Ebû Zühayr'den sahîh bir senedle, "*Sabır imanın yarısı, yakîn ise tamamıdır*"¹⁹⁵ lafzıyla nakletmiştir. Dolayısıyla söz konusu rivâyette yer alan "imanın yarısı" lafzı, imanın artıp eksilebileceğini göstermektedir. Yine Abdullah b. Mes'ûd'un, "Ey Allahım! İmanımızı, ilmimizi ve fikhimizi arttır"¹⁹⁶ diyerek yapmış olduğu dua, imanın kısımlara ayrıldığına ayrıca ziyade ve noksanlık kabul ettiğine işaret etmektedir.¹⁹⁷

6) Abdullah b. Ömer, "*Kul, gönlünü şüpheyne düşüren/kemiren şeyleri terk etmediği sürece takvanın hakikatine ulaşamaz*"¹⁹⁸ demiştir. Buhârî'nin imanın artacağı ve eksileceğine dair delil getirdiği bu söze¹⁹⁹ Müslim eserinde Nevvâs b. Sem'ân (ö. ?) hadisi olarak yer vermiştir. Bu rivâyete göre Nevvâs'ın iyilik ve günahın ne olduğu hususunda yönelttiği soruya Hz. Peygamber, "*İyilik, ahlâk güzelliği, günah ise kalbe rahatsızlık veren ve başkalarının muttali olmasını istemediğin şeydir*"²⁰⁰ diyerek cevap vermiştir. Aynî, istilahta; "kişinin yapması veya terk etmesi sebebiyle cezayı gerektirecek hususlardan uzak durup kendisini koruması" manasına gelen takva kelimesinin²⁰¹ Kur'an-ı Kerim'de; *tevhîd*,²⁰² *tevbe*

¹⁹¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 114.

¹⁹² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 164 (30363).

¹⁹³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 115.

¹⁹⁴ Buhârî, "İmân", 1; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002/1422), 2: 484 (3666).

¹⁹⁵ Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 9: 107 (8544).

¹⁹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârun b. Yezîd el-Hallâl, *es-Sünne*, thk. Atiyye ez-Zehrânî (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1989/1410), 4: 39.

¹⁹⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 115.

¹⁹⁸ Buhârî, "İmân", 1.

¹⁹⁹ Bazı rivâyetlerde ise takva kavramı yerine iman ifadesi kullanılmıştır. Bk. Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsenna et-Temîmî, *Müsned-i Ebû Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1985/1405), 5: 407 (3081).

²⁰⁰ Müslim, "Birr", 14-15.

²⁰¹ Takva kelimesinin Kur'an-ı Kerim'deki kullanımları için bk. Lokman, 31/33; Hud, 11/106; Nuh, 71/3; Âl-i İmrân, 3/102; el-Bakara, 2/48, 197.

²⁰² el-Fetih, 48/26.

edip itaat etmek,²⁰³ *günahları terk etmek*,²⁰⁴ *isyan etmemek ve samimi olmak*²⁰⁵ ve *kalpteki samimiyet*²⁰⁶ anlamlarında kullanıldığına işaret etmiştir. Dolayısıyla Abdullah b. Ömer'in ifadesinde yer alan "takva" kelimesi korkmak, korkup çekinmek demektir. Kirmânî ise takvanın hakikatinin iman olduğunu belirterek, takvadan maksadın, nefsi şirkten korumak olduğunu belirtmiştir.²⁰⁷ Bu bağlamda müminlerden kimileri takvayı tam olarak yerine getirirlerken, bazıları bunda başarılı olamamışlardır. Dolayısıyla bu durum, imanda ziyade ve noksanlığın mümkün olduğunu göstermektedir.²⁰⁸

7) "Dini dosdoğru tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh'a emrettiğini, sana vahyettiğini, İbrâhim'e, Mûsa'ya ve İsâ'ya emrettiğini size de din kıldı..." (eş-Şûra 42/13) âyetini Muhammed b. Cübeyr (ö. 101/719-20), "Ey Muhammed! Sana da Nûh'a da tek bir din emrettik" diye tefsîr etmiştir. Bu durumda, imanın artacağı ve eksileceğine dair hükmün daha önceki dinlerde de olduğu anlaşılmaktadır.

8) "Her birinize bir şeriat ve bir yol verdik..." (el-Maide 5/48) âyetinden hareketle Katâde (ö. 117/735) dinin tek, şeriatın ise farklı olduğunu söylemiştir. Bir önceki âyette bütün peygamberlerin yolunun aynı olduğu vurgulanmakta iken bu âyette her bir peygamber için ayrı bir şeriat belirlendiğinden bahsedilmekte ise de, âyetler arasında bir teâruz varmış gibi gözükmesine rağmen böyle bir durum söz konusu değildir. Zira birliktelik usûlûd-din'de, farklılık ise furûdadır.²⁰⁹ Şu halde burada diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'da da furûa dair meselelerin bulunduğu ve söz konusu hususların dinin tamamlayıcı unsurları olduğu gerçeği dile getirilmekte ve bunları yerine getiren kimsenin kâmil mümin olacağı vurgulanmaktadır.²¹⁰

9) Buhârî'nin imanın artacağı ve eksileceği hususunda kullanmış olduğu bir başka delil de Hz. Peygamber'in, "Ben, Allah'ı en çok bileninizim"²¹¹ hadisidir. Ona göre bu açıklama, insanların Allah'ı bilme, dolayısıyla iman hususunda birbirlerinden farklılık arzettiğini, bu nedenle imanın ziyade ve noksanlık kabul edeceğini göstermektedir.²¹²

10) Buhârî, "Kalbinde arpa, buğday ve zerre ağırlığınca hayr bulunduğu halde lâilâhe illallâh diyen kimselerin cehennemden çıkacaklarına" dair rivâyetin²¹³ de imanın eksildiğine işaret ettiğini belirtmiştir. Zira arpa buğdaydan, buğday da zerreden daha büyüktür. Kelime-i tevhîdi söyleyen kimseler arasında da

²⁰³ el-A'raf, 7/96.

²⁰⁴ en-Nahl, 16/2.

²⁰⁵ el-Bakara, 2/189.

²⁰⁶ el-Hacc, 22/32.

²⁰⁷ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derâri fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 75.

²⁰⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 116.

²⁰⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 117.

²¹⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 117.

²¹¹ Buhârî, "Îmân", 13.

²¹² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 104.

²¹³ Buhârî, "Îmân", 33, "Tevhîd", 19; Müslim, "Îmân", 316, 325; İbn Mâce, "Zühd", 37; Tirmizî, "Birr", 61, "Sıfatü Cehennem", 10, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 59.

bu nesnelerdeki gibi iman bakımından farklılıklar söz konusudur.²¹⁴ Hatta Kirmânî'ye göre bu durum, sadece noksanlıkla sınırlandırılmaz, imanın arttığına da delâlet eder.²¹⁵ Aynî ise bahse konu rivâyette anlatılanın imanın neticeleri, kastedilenin de tasdîki gerektiren ilim dereceleri olduğunu belirtmiştir. İnsanların tasdîk konusunda da birbirlerinden farklılık arz edebilecekleri, bu nedenle ilimdeki ziyade ve ayne'l-yakîn/görme ile tasdîkte artmanın olabileceği yönündeki değerlendirmeye karşı çıkan Aynî, daha önce de belirttiğimiz gibi tasdîkin hakikatinin tek bir şey olup ziyade ve noksanlık kabul etmeyeceğini ifade etmiştir.²¹⁶ Ayrıca o, insanların mutlak tasdîkte değil, tafsîlî tasdîkte birbirlerinden farklılıklar arz edebileceklerini belirtmiştir. Nitekim Aynî, Hz. İbrâhim'in âhiret gerçekliğini kendisine göstermesini talep ettiği, "...fakat kalbim mutmain olması için (görmek istedim)..." (el-Bakara 2/260) sözünden yola çıkarak, İbrâhim (a.s.) için görme yoluyla imanı/tasdîki arttı denilemeyeceğini zira bu ifadenin daha önce İbrâhim'in imanının eksik olması anlamına geleceğini belirtmiş, böyle bir sözün de bir peygamber için kullanılamayacağını açıklamıştır.²¹⁷

11) Buhârî'nin, "*İman ehlinin ameller hususunda birbirlerinden üstün oluşları*"²¹⁸ şeklinde oluşturduğu bâb başlığı da, konu bağlamında kayda değerdir. Nitekim ilgili tercemenin altında yer verilen rivâyette, bazı müslümanların cennete diğerlerine göre daha önce girecekleri ifade edilmiştir.²¹⁹ Bu durum, insanların ameller konusunda birbirlerinden farklılık arz edeceklerini göstermektedir. Çünkü rivâyetteki, "hardal tanesi ağırlığınca" ifadesi, iman azlığını veya amellerin farklılığı sebebiyle sevabın da farklı olacağını gerektiren bir açıklamadır.²²⁰ Yine Hz. Peygamber'in rüyasında üzerlerinde uzun ve kısa yani farklı uzunluklarda gömlekler bulunan bazı insanlar gördüğüne ilişkin rivâyette gömleği "din" olarak te'vîl etmesinden hareketle²²¹ Aynî, Nevevî'nin müminlerin iman bakımından birbirlerinden farklı olacağına dair yorumunu aktardıktan sonra²²² bu yorumu kabul etmemiş, müminlerin iman konusundaki farklılıklarının imanın bizatihi kendisinde ve hakikatinde değil, iman nurunun kendisiyle artış gösterdiği ameller hususunda olduğunu belirtmiştir.²²³ Aynî benzer bir değerlendirmeyi, "*Hayâ imandandır*"²²⁴ hadisi ile alakalı olarak da yapmış; hayâyî imanın hakikati değil, onu olgunlaştıran bir unsur olarak telakkî etmiştir. Bu bağlamda bir şeyin mükemmel olmamasının söz konusu şeyin varlığını ortadan kaldırmayacağı

²¹⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 260-261.

²¹⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 176.

²¹⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 261.

²¹⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 261.

²¹⁸ Buhârî, "İmân", 15.

²¹⁹ Buhârî, "İmân", 15.

²²⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 169.

²²¹ Buhârî, "İmân", 15, "Fezâilü's-Sahâbe", 6, "Ta`bîr", 17, 18; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 15; Nesâî, "İmân", 18.

²²² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 172.

²²³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 172-173.

²²⁴ Buhârî, "İmân", 16, "Edeb", 78; Müslim, "İmân", 36; İbn Mâce, "Zühd", 17; Ebû Dâvûd, "Edeb", 7; Nesâî, "İmân" 21.

şeklinde bir değerlendirmede bulunmuş, muhakkik ulemanın da amellerin imanın hakikatine dâhil olmadığı görüşünde olduklarını ifade etmiştir.²²⁵

12) Buhârî'nin imanın artarak kemâle ereceğine dair kullandığı rivâyetlerden bir diğeri de Ammâr b. Yâsir'e (ö. 37/657) ait sözdür. Bu sözünde Ammâr, kişinin kendisine karşı olsa da insafî elden bırakmamasını, herkese selam vermeyi ve muhtaç halde iken bile infakta bulunmayı imanı mükemmelleştiren unsurlar olarak görmüştür.²²⁶

13) Aynî, Buhârî'nin "*Resûlü sevmek, imandandır*" başlığı altında Hz. Peygamber'in, "*Hiç biriniz beni kendi babasından, evladından ve bütün insanlardan daha fazla sevmedikçe iman etmiş olmaz*"²²⁷ sözünde yer alan "iman etmiş olmaz" ifadesinin de kâmil iman olarak anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.²²⁸ Ayrıca o, "İmanın alâmeti Ensâr'ı sevmek, münâfıklığın alâmeti de onlara buğz etmektir"²²⁹ rivâyetinden hareketle, "Ensâr'ı sevmek iman alâmeti ise, onlara buğz etmek de imanın olmadığına işaretler" değerlendirmesine katılmamış, bu eksende "Bir şeyin karşıtının hükmü, o şeyin zıttının da hükmüdür" tarzında bir açıklamanın kabul edilemeyeceğini belirtmiştir.²³⁰ Nitekim bu rivâyette iman mukâbilinde küfür kullanılmamış zâhiren mümin olanı hakîki müminden ayırt edecek şekilde, "Ensâr'a buğz etmek münâfıklık alâmetidir" denilmiştir. Dolayısıyla Ensâr'ı sevmek, kâmil mümin alâmeti olarak değerlendirilmelidir.²³¹

14) Yine Buhârî, "*Müslüman, elinden ve dilinden müslümanların selâmette olduğu kimsedir*"²³² hadisiyle inşa ettiği bâb başlığı altında yer verdiği rivâyette, eliyle ve diliyle müslümanlara/insanlara zarar vermemek ve Allah'ın nehyettiği şeylerden uzak durmak²³³ şeklinde imanın şubelerinden ikisine yer vermiştir.²³⁴ Aynî, bahsedilen niteliklerin kâmil müminin vasıfları olduğu yönündeki Hattâbî'nin değerlendirmesini aktarmış, bir şeyin ismini nefyetmenin o şeyin mükemmelliğini nefyetmek, bir şeyi kabul etmenin de o şeyin mükemmelliğini kabul etmek anlamına geldiğini belirtmiştir.²³⁵ Ayrıca Hattâbî, rivâyette geçen "müslüman" kelimesinden hareketle cins ismin mutlak halde kullanımının o ismin mükemmelliğine işaret ettiğini söylemiştir.²³⁶ Aynî ise, arap dili ve edebiyât âlimi İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) arapların övgü ile bahsedecekleri şeyler için cins isim kullandıkları kuralına dikkat çektiğini belirtmiştir.²³⁷

²²⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 177.

²²⁶ Bk. Buhârî, "Îmân", 20; Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, 1: 288 (1397).

²²⁷ Buhârî, "Îmân", 8.

²²⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 144.

²²⁹ Buhârî, "Îmân", 10.

²³⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 152.

²³¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 152.

²³² Buhârî, "Îmân", 4.

²³³ Buhârî, "Îmân", 4; "Rikâk", 26; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 2; Tirmizî, "Îmân", 12; Nesâî, "Îmân", 8, 9.

²³⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 130.

²³⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 132.

²³⁶ Bk. Hattâbî, *A'lâmü'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 146.

²³⁷ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 133.

15) İmanın artacağı ve eksileceğine dair kullanılan delillerden biri de “...Bugün size dininizi tamamladım...” (el-Mâide 5/3) âyetidir. İbn Battâl, söz konusu âyetin imanda ziyade ve noksanlığa delâlet ettiğini ve bu âyetin farzlar, sünnetler ve dinin diğer unsurlarının karar kıldığı günde nâzil olduğundan bahsetmiş, bunların da dinin/şerîatın tamamlanması ile kemâle erdiğini belirtmiştir. Buna göre âyette kastedilenler, söz konusu âyetin nüzûlünden önce de var olduğu için tevhîd değil, amellerdir.²³⁸ Aynî de mezkûr âyetin tevhîd ile ilgili değil, dinin ahkâmı ile ilgili olduğunu söylemiş; İbn Battâl tarafından yapılan açıklamaların da kendi görüşünü desteklediğini, zira hiç kimsenin bu âyet ininceye kadar “Din noksandı; bu âyet inince tamamlandı” şeklinde bir ifade kullanmadığını söylemiştir.²³⁹

5. İman ve İslâm Kavramlarının Eş Anımlı Olup Olmadığı

İman ve İslâm kavramlarının aynı anlamda kullanılıp kullanılmayacağına dair görüşler ve gerekçelerinden önce, söz konusu kavramlar hakkında bilgi vermek uygun olacaktır.

5.1. İman ve İslâm Kavramları

Daha önce iman kavramı ve mahiyeti ile ilgili gerekli açıklamalara yer vermemiz sebebiyle, burada sadece İslâm kelimesinin sözlük ve ıstılâhî manası üzerinde durulacaktır. İslâm, sözlükte boyun eğmek ve kabul etmek anlamlarına gelmekte;²⁴⁰ ıstılahta ise kelime-i şehâdeti söyleyerek Allah ve Resûlünü tasdîk etmek, farzları yapmak ve münkerâtı da terk etmek suretiyle Allah’a itaat etmek demektir.²⁴¹ Nitekim Cibrîl (a.s.)’ın Hz. Peygamber’e yönelttiği İslâm’ın ne olduğuna dair soruya Resûl-i Ekrem’in, “*İslâm, Allah’a ibâdet etmek, ona hiçbir şeyi ortak koşmamak, namaz kılmak, zekât vermek ve Ramazan ayı orucunu tutmak*”²⁴² diyerek verdiği cevapta buna işaret etmektedir.

5.2. İman ve İslâm Kavramlarının Aynı Olduğunu Söyleyenler ve Gerekçeleri

İman ve İslâm kavramlarının birbirlerinin yerlerine kullanılıp kullanılmayacağına ilişkin farklı görüşler vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Buhârî’ye göre iman ve İslâm kavramları aynı anlama gelmektedir. Muhaddislerden bir grup, Mu`tezile’nin çoğunluğu ve kelamcılar da aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Bu düşüncede olanlar, “Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada müslümanlardan, bir ev halkından başka kimse

²³⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, 1: 101-102.

²³⁹ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, 1: 259.

²⁴⁰ Bk. Ebü’l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kurân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1412), 423.

²⁴¹ Bk. Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî el-Cürcânî, “İslâm”, *et-Ta`rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2003), 27.

²⁴² Buhârî, “İmân”, 37, “Tefsîr” (31), 2; Müslim, “İmân”, 5, 7; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9; Nesâî, “İmân”, 6.

bulmadık" (ez-Zâriyât 51/35-36) âyetini görüşlerine delil getirip, "istisna yapılan şeyin müstesna minh cinsinden olması gerekir" kuralını hatırlatmışlar ve iman ile İslâm kavramlarının aynı olduklarını belirtmişlerdir.²⁴³ Yine "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek" (Âl-i İmrân 3/85) âyetine göre de iki terimin aynı olması gerekir. Zira ilgili âyette imanın, İslâm'dan başka bir şey olması durumunda bunun asla kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Bu durum, iman ve İslâm kavramlarının aynı anlamda olduklarını göstermektedir. Çünkü "Allah nezdinde hak din İslâm'dır" (Âl-i İmrân 3/19) hükmüne göre de iman din, din de İslâm'dır.²⁴⁴

Buhârî, Cibrîl (a.s.)'ın iman ve İslâm hakkında sorduğu soruların tamamının Hz. Peygamber tarafından "din" olarak²⁴⁵ değerlendirildiğine dikkat çekmiş böylece iman ve İslâm kavramlarının aynı anlamda kullanıldığı yönündeki görüşünü ispatlamak istemiştir.²⁴⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in Medîne'ye gelen Abdülkays heyetine İslâm'ın unsurlarını da ihtiva eden iman tanımı yapmış olması,²⁴⁷ iman ile İslâm kavramlarının aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir.

Buhârî iman-İslâm kavramlarının aynılığına işaret etmek üzere, "İslâm'ın, hakikat üzere değil de sırf zâhiren boyun eğme veya öldürülmekten korkma sebebiyle olması durumunda muteber olmayacağı" şeklinde bir bâb başlığı belirlemiştir.²⁴⁸ Ayrıca o, ilgili tercemede iman ettiklerini söyleyen bedevîleri konu edinen âyete²⁴⁹ de yer vermiştir. Bu bağlamda Buhârî, İslâm ile istislâmı/teslim olmayı birbirinden ayrı düşünmüş, bunu hakiki anlamda İslâm olarak değerlendirmemiş, aksi takdirde iman ettiklerini söyleyen bedevîlerden imanı nefyetmenin doğru olmayacağını belirtmiştir. Çünkü Buhârî ve onun gibi düşünönlere göre iman, İslâm'ın sıhhat şartıdır.²⁵⁰ Nitekim "İman, yetmiş küsür şubedir, en aşağı mertebesi yollardan zarar verici nesnelere kaldırmaktır"²⁵¹ rivâyetinde iman kavramı İslâm anlamında kullanılmıştır.²⁵² Aynî de "Fitnelerden kaçmak dındendir"²⁵³ bâb başlığı üzerine yapmış olduğu değerlendirmede Buhârî'nin "din" kelimesini iman anlamında kullandığına işaret etmiştir.²⁵⁴

²⁴³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 191.

²⁴⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

²⁴⁵ Buhârî, "İmân", 37.

²⁴⁶ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 282, 294. Buhârî aynı amaçla eserinde, Ebû Süfyân (31/651-52) ile Bizans imparatoru Herakleios (610/641) arasında geçen konuşmada Herakleios'un dini iman olarak isimlendirdiği konuşmasına da yer vermiştir. Bk. Buhârî, "Bedü'l-Vahy", 1, "İmân", 37, "Cihâd", 102, "Tefsîr" (3), 4; Müslim, "Cihâd", 74.

²⁴⁷ Buhârî, "İmân", 40, "İlim", 25, "Mevâkütü's-Salât", 2, "Zekât", 1, "Fardü'l-Humus", 2, "Menâkıb", 5, "Meğâzî", 70, "Ahbârü'l-Âhad", 5; Müslim, "İmân", 23, 24, 26; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 9; Nesâî, "İmân", 25.

²⁴⁸ Buhârî, "İmân", 19.

²⁴⁹ el-Hucurat, 49/19.

²⁵⁰ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 190.

²⁵¹ Tirmizî, "İmân", 6.

²⁵² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 290.

²⁵³ Buhârî, "İmân", 12.

²⁵⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 161.

5.3. İman ve İslâm Kavramlarının Farklı Olduğunu Söyleyenler ve Gerekçeleri

İman-İslâm kavramlarının aynı anlamda olduğuna dair görüşlere karşın, Aynî bu iki kavramın benzerliğini ispat etmenin zorluğundan bahisle bunların birbirlerinden farklı anlamlara geldiğine; imanın tasdik, İslâm'ın ise teslim olmak, boyun eğmek manasında kullanıldığına işaret etmiştir. Kişi zâhiren müslüman, fakat kalben itaat/tasdik etmemiş olabileceği gibi, kalben tasdik edip görünürde boyun eğmemiş de olabilir. Çünkü iman, İslâm olmadan da bulunabilir. Nitekim dağ başında yaşayan bir kimse, Nebî (s.a.v.)'in daveti kendisine ulaşmadan evvel aklı ile Allah'ın varlığını, birliğini ve diğer sıfatlarını bilebilir.²⁵⁵

İman ile İslâm'ın farklı anlamlarda kullanıldığını düşünenler, öncelikli olarak bedevîler hakkında nâzil olan âyetten²⁵⁶ hareketle, "İslâm ve iman kavramları aynı anlama gelmiş olsalardı bu âyete göre aynı anda bir şeyin hem nefyi hem de ispatı istenmiş olurdu ki, bu muhaldir" demek suretiyle düşüncelerini ortaya koymuşlardır.²⁵⁷ Zemaşşerî de bahse konu âyetle ilgili olarak imanı gönülden gelerek ve güvenerek Allah'ı tasdik etmek, İslâmı da kelime-i şehâdeti söylemek suretiyle müminlerin savaşına muhatap olmaktan kurtulup barışa dâhil olmak şeklinde tanımlamıştır. Dolayısıyla o, kalbin/tasdikin eşlik etmediği dil ile ikrarı İslâm, kalbin onayladığı ikrarı da iman diye isimlendirmiştir.²⁵⁸ İşte bu sebeple bedevîlerin kalplerindeki ile ikrarları birbiriyle uyum sağlamadığı için, kendilerini mümin değil müslüman diye isimlendirmeleri emredilmiştir.²⁵⁹

"Şüphesiz müslüman erkeklerle müslüman kadınlar, mümin erkeklerle mümin kadınlar" (el-Ahzâb 33/35) âyeti ve Hz. Peygamber'in Cibrîl (a.s.)'a imanı, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhîret gününe, hayrı ve şerri ile kadere inanmak; İslâm'ı da, Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, imkân olması durumunda hacca gitmek²⁶⁰ diye tanımlaması, söz konusu iki terimin birbirlerinden farklı anlama geldiklerine işaret etmektedir.²⁶¹ Ayrıca söz konusu rivâyette Cibrîl (a.s.)'ın önce İslâm, ardından imanla ilgili sorması, İslâm'ın zâhirî; imanın da bâtınî bir durum olması ile ilgilidir.²⁶² Binaenaleyh bu iki kavramın birbirlerinden farklı olduğu görüşünde olanlar, Cibrîl hadisi ile iman-İslâm arasındaki farkın belirgin hale geldiğini söylemişlerdir.²⁶³

²⁵⁵ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 109.

²⁵⁶ el-Hucurât, 49/14.

²⁵⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 191.

²⁵⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1041.

²⁵⁹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 191.

²⁶⁰ Buhârî, "İmân", 37, "Tefsîr" (31), 2; Müslim "İmân", 5, 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 9; Nesâî, "İmân", 6.

²⁶¹ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

²⁶² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 292. Cibrîl rivâyetinin bazı varyantlarında İslâm-ihsân-iman şeklinde bir sıralama da söz konusudur. İlgili rivâyetler için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned (el-Bahrü'z-Zehhâr)*, thk. Âdil b. Sa'd (Medine: 2003/1424), 11: 111 (4832).

²⁶³ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 282.

İman ve İslâm kavramlarının farklı anlamlarda kullanıldığını destekleyen bir başka delil, Hz. Peygamber'in Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (ö. 55/675) da bulunduğu bir ortamda ganimet dağıtırken Cuayl b. Sürâka ed-Damrî'ye²⁶⁴ (ö. ?) hiçbir pay vermemesine ilişkin rivâyettir. Hak ettiği halde Cuayl'e ganimetten pay verilmemesine anlam veremeyen Sa'd, Cuayl'i "mümin" olarak bilmesine rağmen ganimetten pay verilmeyiş sebebini Hz. Peygamber'e arz etmiş, Resûlullah (s.a.v.) de ona, Cuayl hakkında "mümin" kelimesi yerine "müslim" kelimesini kullanmasını tenbihlemiş ve bu konuşma aralarında tekrarlanmıştı.²⁶⁵ İşte bu rivâyet, iman ile İslâm'ın ayrı kavramlar olduğunu ortaya koymaktadır. Nevevî bu olayda Hz. Peygamber'in, Cuayl'in mümin olduğu olgusunu reddetmediğini söyleyerek bu şekilde değerlendirmelerde bulunanların hata ettiklerini belirtmiştir.²⁶⁶ Zira Hz. Peygamber, Cuayl'in imanından o kadar emindi ki, kendisine ganimetten hisse verilmediği takdirde bile dininden vazgeçmeyeceğini ve yanlış bir îtikâd içine girmeyeceğini bilmekteydi. Ayrıca Hz. Peygamber, yaşanan bu olayda insanların gizli değil zâhir olan bir durumla övülmesine de dikkat çekmiştir.²⁶⁷ Kâdî İyâz da, söz konusu rivâyetten hareketle iman ve İslâm kavramlarının farklılıklarına değinmiş, imanın gizli olup kalbin; İslâm'ın ise zâhir olup azaların ameli olduğunu, dolayısıyla her müminin müslüman sayılmasına rağmen her müslümanın mümin olmayabileceğini söylemiştir.²⁶⁸

Hz. Peygamber'in, *"İslâm aşikârdır. İman ise kalpte olandır, deyip eliyle kalbine işaret ederek takva buradadır, takva buradadır"*²⁶⁹ anlamındaki hadisi de iman ve İslâm kavramlarının farklı anlamlara geldiğini gösteren bir başka delildir. Ayrıca iman-İslâm kavramlarının aynı anlamda kullanımı halinde, biri diğeri olmadan var olacağı için münâfıkların iman etmeksizin müslüman sayılmaları gerektiği gibi bir durumun da ortaya çıkacağı dikkate alınmalıdır.²⁷⁰

6. İmanın Mahlûk (Yaratılmış) Olup Olmadığı

Müminin şahsında odaklaşan iman olgusunun yaratılmış mı yoksa ezeli mi olduğu tartışması, iman eyleminin kulun fiili olup olmadığı problemine dayanır.²⁷¹ Bu bağlamda Aynî, imanın mahlûk olup olmadığı konusunda farklı görüşler zikretmiştir. İçlerinde Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve Ca'fer b. Harb'in (ö. 236/850-51?) de bulunduğu bir gruba göre iman mahlûktur. Ahmed b. Hanbel ve ehl-i hadisten bir gruba göre ise iman mahlûk değildir. Aynî ise, bu konuda

²⁶⁴ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 193. İlgili kişinin ismi kaynaklarda Cuâl olarak da yer almaktadır. Bk. İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997/1418), 4: 185.

²⁶⁵ Buhârî, "İmân", 19, "Cuma", 29, "Zekât", 53; Müslim, "İmân", 236-237; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16.

²⁶⁶ Bk. Nevevî, *Sahîh-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, 2: 181; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 1: 130.

²⁶⁷ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 195.

²⁶⁸ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 196.

²⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 159 (30319).

²⁷⁰ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 109-110.

²⁷¹ Bekir Topaloğlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelami Görüşleri", *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, ed. Sönmez Kutlu, 7. Baskı (Ankara: Otto, 2017), 214.

söylenilecek en güzel sözün Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye (ö. 373/983) ait olduğunu belirtmiştir. Semerkandî, bu konuya dair görüşünü şu şekilde açıklamıştır: “İman ikrar ve hidâyettir. İkrar kulun yaptığı bir şey olması hasebiyle mahlûk, hidâyet ise Allah'ın fiili olması bakımından gayr-ı mahlûktur.”²⁷²

7. Meşîet (İrade)-İman Birlikteliği

Meşîet-²⁷³ iman sorunu, müslüman olan birisinin imanını veya İslâm'a mensubiyetini ne şekilde ifade etmesi gerektiği konusuyla yakından ilgilidir.²⁷⁴ Bu tartışmanın temelinde daha önce zikrettiğimiz amel-iman ve iman-İslâm anlayışındaki farklılıklar yer almaktadır.²⁷⁵ Bu bağlamda kelamcılarının çoğu, meşîet-iman birlikteliğinin zorunluluğuna işaret ederlerken bir başka grup meşîet-iman birlikteliğinin zorunlu değil mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Şâfiî ulemadan bazıları ikinci görüşü benimserken, Hanefiler imanın meşîet ile birlikteliği durumunda sahîh olmayacağı kanaatini serdetmişler ve şu rivayetleri görüşlerine delil olarak kullanmışlardır:

“Kim imanın artıp eksildiğini iddia ederse, Allah'ın emrinden çıkmış olur,”²⁷⁶

“İnşâallah ben müminim diyenin İslâm'da payı yoktur,”²⁷⁷

“İman sabittir; onda ziyade ve noksanlık yoktur. İmanın artması ve eksilmesi küfürdür,”²⁷⁸

“İmanın artıp eksildiğini iddia eden (bilsin ki), imanın artması ve eksilmesi küfürdür.”²⁷⁹

Ne var ki, Aynî söz konusu rivâyetlerin tamamının tartışmalı olduğunu söylemiş,²⁸⁰ dolayısıyla konuyu ispat etmeye elverişli olmadıklarına işaret etmiştir.

Sonuç

İlk dönemlerden itibaren cereyan eden bir takım vakıalar vesilesiyle tartışma konusu haline gelmiş meselelerden biri ve belki de en önemlisi iman konusudur. Bu mesele, önemine binaen başta Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i olmak üzere pek çok temel hadis kaynağında müstakil bir bölüm halinde yerini almıştır.

²⁷² Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

²⁷³ İlgili kavram için bk. Fikret Karaman, “Meşîet” *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2015), 343-435.

²⁷⁴ Kutlu, *Selefliğin Fikrî Arka planı*, 110.

²⁷⁵ Bk. Kutlu, *Selefliğin Fikrî Arka planı*, 111.

²⁷⁶ Söz konusu rivâyet mevzu olarak değerlendirilmiştir. Bk. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.), 453.

²⁷⁷ Söz konusu rivâyet mevzu olarak değerlendirilmiştir. Bk. Şevkânî, *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*, 453.

²⁷⁸ İlgili rivâyetin kaynağı hakkında Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî* adlı eserinin dışında bir bilgi tespit edilememiştir. Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

²⁷⁹ İbnü'l-Cevzî bu ve benzeri rivâyetlerin mevzu olduğunu ifade etmiştir. Bk. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kureşî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966/1386), 1: 130-133.

²⁸⁰ Bk. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 1: 110.

Daha sonra hadis kaynakları üzerine şerh çalışmalarının başlaması ile birlikte imanla ilgili rivâyetler, genellikle şârihlerin kendi itikâdî/amelî inançları doğrultusunda yorumlanmaya ve değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda döneminde *el-Câmiu's-Sahîh*'i çağdaşlarına göre farklı bir usul ve üslupla şerheden Aynî, konuya dair yapmış olduğu değerlendirmelerle dikkatleri üzerine çekmiştir. Nitekim o, Şâfiî/Eş'ârî düşüncenin hâkim olduğu bir alanda yapmış olduğu açıklamalarla bu konuda hanefî yaklaşımını devam ettirmiş ve şerh ettiği eserin musannifi Buhârî başta olmak üzere konuyla alakalı olarak pek çok ulemaya tenkitte bulunmaktan geri durmamıştır.

Aynî, ilgili bölümü şerh ederken öncelikle iman konusunun önemine ve amel-iman ilişkisine değinmiş, imanla ilgili tanımlara yer vermiştir. Bu çerçevede Aynî, konuyu ele alırken ileri sürdüğü görüş ve açıklamalarıyla ön plana çıkmış olan isimlerin değerlendirmelerine atıfla tasvip ve tenkitlerde bulunmuştur. Aynî, iman tariflerinden hanefî yaklaşımı esas almış, rivâyetleri değerlendirirken söz konusu bakış açısını yansıtmıştır.

Bu bağlamda Aynî, imanla ilgili tartışmalar arasında yer alan tasdik ve mahiyeti, iman-amel ilişkisi, imanın artması ve eksilmesi, iman-İslâm kavramları, imanın mahlûk olup olmadığı ve meşîet-iman birlikteliği konularına eserinde yer vermiş ve ilgili meseleleri rivâyetler eşliğinde irdelemiş, imanla ilgili rivâyetleri değerlendirirken hanefî-mâtürîdî yorumlarına bağlı kalmış, sonuç itibarıyla bu alana dair söz konusu yaklaşımın önemli temsilcilerinden biri olduğunu ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullâh el-Âcurrî. *Kitâbü's-Şerîa*. Thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demîrcî. 1. Baskı. 5 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997/1418.
- Altıntaş, Ramazan. "Ebû Hanîfe'nin Kelam Metodu ve 'el-Fıkhu'l-Ekber' adlı Eserine Yöneltilen Bazı İtirazlar", *İslâmî Araştırmalar- Ebû Hanîfe Özel Sayısı-15/1-2* (2002): 193.
- Âşıkıktulu, Emin. "Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İman ile ilgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000).
- Aydın, Ömer. "Türk Kelâm Bilgini Sadru's-Şerîa es-Sânî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [AÜTAED]*, 3 (1995): 185.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî. *Umdetü'l-Karî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. y.y.: Dâru'l-Fikr, ty.
- Bâbertî, Ekmelüddîn el-Bâbertî el-Hanefî. *Şerhu Vasıyyeti'l-İmam Ebî Hanîfe*. Thk. Muhammed el-Âyidî-Hamza el-Bekrî. 1. Baskı. y.y.: Dâru'l-Feth, 2009.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik el-Bezzâr. *el-Müsned (el-Bahrü'z-Zehâr)*. Thk. Âdil b. Sa'd. 1. Baskı. 18 Cilt. Medîne: 2003/1424.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîra el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Câmiu'l-Müsnedi's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâhi ve Sünenihi ve Eyyâmihî*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 1. Baskı. 9 Cilt. y.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîra el-Cu'fî el-Buhârî. et-Târîhu'l-Kebîr. Thk. Hâşim en-Nedvî vd. 9 Cilt. Beyrut: Dâiratü'l-Meârif el-Osmâniyye, ty.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî el-Cürcânî. "İslâm". *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Avvâme. 2. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2004/1425.
- Ebû Hanîfe. *el-Fıkhu'l-Ekber*. y.y.: Matbaatü Meclisi Dâiratü'l-Meârif, 1342.
- Ebû Hanîfe. *Risâle Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî Âlimü Ehli'l-Basra*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. y.y.: 1368.

- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna et-Temîmî. *Müsned-i Ebû Ya'lâ*. Thk. Hüseyin Selim Esed. 1. Baskı. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1985/1405.
- Gökçe, Ferhat, "Bedrüddîn el-Aynî'nin Eserleri, Aynî ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Uluslararası Bedrüddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*. 1. Baskı. Ed. Recep Tuzcu. 125. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2016.
- Halef, Süüd b. Abdülaziz el-Halef. *Usûlü Mesâilî'l-Akide inde's-Selef ve inde'l-Mübtedia*. 2. Cilt. y.y.: 1420/1421.
- Halîmî, Ebû Abdullah el-Hüseyin b. el-Hasan el-Halîmî. *el-Minhâc fî Şuabî'l-İmân*. Thk. Halîmî Muhammed. 1. Baskı. 3 Cilt. y.y.: Dâru'l-Fikr: 1399/1979.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Hallâl. *es-Sünne*. Thk. Atiyye ez-Zehrânî. 1. Baskı. 7 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Râye, 1989/1410.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî. *A'lâmü'l-Hadîs fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl Süüd. 1. Baskı. 4 Cilt. y.y.: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ Merkezü'l-Buhûsü'l-İlmiyye ve İhyâü't-Türâsî'l-İslâmî, ty.
- Hindî, Alâuddîn Ali el-Müttakî b. Hüsâmeddîn el-Hindî. *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Efâl*. 5. Baskı. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1985/1405.
- İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdülmelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, ty.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe el-Kûfî el-Absî. *el-Kitâbü'l-Musannef fî Ehâdis ve'l-Âsâr*. 1. Baskı. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989/1409.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe el-Kûfî el-Absî. *Müsned-i İbn Ebî Şeybe*. Thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî-Ebû'l-Fevâris Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 1. Baskı. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1997/1418.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Zeyd el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ty.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mûkerrem İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdr, ty.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 2. Baskı. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997/1418.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî el-Kureşî. *el-Mevzûât*. Thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 1. Baskı. 3 Cilt. Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966/1386.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed er-Râgîb el-İsfehânî. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kurân*. Thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kâdü İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsa b. İyâz el-Yahsubî. *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa*. Thk. Âmir el-Cezzâr. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2004/1425.
- Kâdü İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsa b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâid-i Müslim*. Thk. Yahyâ İsmâîl. 1. Baskı. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ 1998/1419
- Karaman, Fikret. "Meşef". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2015.
- Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Saîd el-Kirmânî. *el-Kevâkibü'd-Derâri fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Baskı. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, 1981/1401.
- Kutlu, Sönmez. *Selefilîğin Fikrî Arkapları-Islam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-*. 3. Baskı. Ankara: Otto, 2016.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arâbî, ty.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî el-Horasânî en-Nesâî. *el-Müctebâ*. Thk. Abdül-Fettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, ty.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî. *Sahîh-i Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*. 2. Baskı. 18 Cilt. Ezhher: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1929/1347.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 2. Baskı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002/1422.
- Özel, Ahmet. *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*. 1. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2015.
- Sakallî, Talât. *Aynî ve Hadis Yorum/Şerh Yöntemi*. 1. Baskı. Ankara: Nobel, 2013.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*. Thk. Habîbürrâhman el-A'zamî. 2. Baskı. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1983/1403, (Ma'mer b. Râşid, el-Câmî, 11 (20110).
- Sinanoğlu, Abdülhamit. *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmam Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ*. İstanbul: Rağbet Yay., 2012.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-Şevkânî. *el-Fevâidü'l-Mecmûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevzûa*. Thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ty.

- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. Thk. Târik b. İvazullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Haremeyn, 1995/1415.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiye, ty.
- Tîbî, Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdullah et-Tîbî. *Şerhu't-Tîbî alâ Mişkâtî'l-Mesâbîh (el-Kâşif an Hakâiki's-Sünen)*. Thk. Abdülhamîd Hindâvî. 1. Baskı. 12 Cilt. Riyâd: Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997/1417.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî. *el-Câmiu's-Sahih*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2. Baskı. 5 Cilt. Mısır: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1397/1977.
- Topaloğlu, Bekir. "Ebü Mansûr el-Mâturîdî'nin Kelami Görüşleri". *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*. Ed. Sönmez Kutlu. 7. Baskı. Ankara: Otto, 2017.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî. *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kurâni'l-Mecîd*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd vd. 1. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994/1415.
- Yeşilyurt, Temel. Oral, Osman. "İman'da İkrâr Kavramı". *Kelam Araştırmaları Dergisi*. 10/1. (2012): 33.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Küllâb", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 156.
- Yurdagür, Metin. "Ehl-i Kible". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 515. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zemaşerî, Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemaşerî. *el-Keşşâf an Hakâiki't Tenzîl ve Uyûnu'l Ekâvil fi Vücûhi't Te'vil*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 2009/1430.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb el-Arnâvûd, 1. Baskı. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982/1402.